Kemenesaljai Digitális Könyvtár
2012.05.20. 19:01

Pannon Egyetem

Bölcsészettudományi Kar

DIPLOMADOLGOZAT

HORVÁTH SAROLTA

„Hazánk' Tudósai! útat törtem, kövessetek"

KRESZNERICS FERENC ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM
LEVELEZŐ

Témavezető:
DR. RÉVAY VALÉRIA
egyetemi docens

VESZPRÉM, 2007

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS **1**

KRESZNERICS KORA **2**

KRESZNERICS FERENC ÉLETÚTJA **4**

A DIÁKÉVEK (1766-1790) 4
A PAPI ÉS TANÁRI PÁLYÁN 6
A líceum tanára (1793-1812) *7*
A sági plébános *12*
KRESZNERICS HAGYATÉKA 14

KRESZNERICS FILOLÓGIAI ÉS NYELVÉSZETI MUNKÁSSÁGA **14**

A MAGYAR GRAMMATIKA 17
AZ EMLÉKEZET SEGÍTSÉGE 20
MAGYAR KÖZ-MONDÁSOK, BÜTÜ-RENDBE SZEDTE KRESZNERICS FERENC KIRÁLYI OKTATÓ, 1808 21
KRESZNERICS FERENC „GYÖKERÉSZŐ" SZÓTÁRA 22
A „gyökerész" szótárt életre hívó hatások, szükségletek *23*
A „gyökér-alja" gondolat eredete, megjelenése Kresznericsnél *24*
A válogatás és elrendezés elvei *25*
A szótár anyagának forrásai *26*
A szótár felépítése *28*
„Bé-vezetés" – Kresznerics grammmatikája 28
A „szó-ragasztás" törvényei 30
„A' Szó-tárom el rendelése" 34
A szócikkek felépítése, típusai *37*
A szótár utóélete, helye a szótárirodalomban *39*

„KRESZNERICS ÉS A MAI NYELVTUDOMÁNY" **41**

ÖSSZEGZÉS **42**

FELHASZNÁLT IRODALOM **44**

Bevezetés

Pályakezdő könyvtárosként találkoztam először Kresznerics nevével a celldömölki Városi Könyvtárban, a rám bízott helytörténeti gyűjtemény feldolgozásakor, gondozásakor. Már akkor felkeltette érdeklődésemet a 18- 19. század fordulóján élt tudós tanár sorsa, munkássága, aki élete utolsó évtizedeit lakóhelyünkön, a ma már Celldömölkhöz tartozó „Sághon" töltötte, és itt rendezte sajtó alá a kor egyik legszokatlanabb nyelvészeti adattárát, „gyökerésző" szótárát.

Szakdolgozatom témaválasztásában az motivált, hogy a hobby-szintű érdeklődés után most alaposabban utánanézzek Kresznerics életútjának, pályaképének. S a felkutatott források és személyes elemző munkám segítségével választ keressek néhány kérdésre munkásságával kapcsolatban.

Izgalmas maga a korszak is, amelyben élt és alkotott – történelmi, művelődés- és nyelvtörténeti szempontból egyaránt. És érdekesnek tűnik az is, hogy miért kezd el nyelvészeti kutatómunkát végezni egy - egyébként természettudományos tárgyakat oktató – pap-tanár.

Választ várok arra, hogyan illeszkednek a kor egyetemes és magyar nyelvtudományi törekvéseibe nyelvészeti – filológiai munkái, felfedezhető-e kapcsolat saját és az olvasmányaiból ismert nyelvfilozófiai nézetek között, valamint a legkézenfekvőbb kérdésre is: miért éppen „gyökerésző" szótárt állított össze?

Munkásságának sajátos területe a frazeológiai gyűjtőmunka és az élőszóbeli közlések lejegyzése. Ezek helyét, összefüggéseit is keresni fogom a szótáríró életművében.

S végezetül arra keresem az értékelő állásfoglalásokat, hogy mi volt a jelentősége Kresznerics életműnek a saját korában, s hogyan értékeli munkásságát korunk nyelvtudománya. S arra is, hogy lettek-e követői a „gyökerésző" szótárnak – ahogy ezt a dolgozatom címéül választott idézetben, szótára bevezetésének zárómondatában remélte.

Kresznerics kora

A 18-19. század fordulója Magyarországon a felvilágosodás, a Martinovics-mozgalom, a nyelvújítás és a reformkor kezdetének történelmi korszaka.

Ez a szellemiség az 1760-as évektől kezdődően már kezdte éreztetni hatását az előkelőbb magyar társadalmi rétegekben is. A külföldet megjárt mágnások, katonatisztek, diákok hozták magukkal a francia filozófusok eszméit. A felvilágosult gondolkodók úgy tartották, hogy a fennálló viszonyok megváltoztatását a tudás, a nevelés, az új eszmék terjesztésével lehet elérni.

Mária Terézia, majd II. József uralkodása alatt Bécs is franciás műveltségű várossá vált. A magyar „nemzet" ugyan még ellensége volt minden újításnak, de az ifjabb nemesség, a műveltebb városok lakossága már fogékonnyá vált az emberi jogok új eszméi iránt. A szabadabb szellemű – főként francia – irodalom már nemcsak a főúri családok könyvgyűjteményeiben, hanem a kor főpapi könyvtáraiban is fellelhető volt.

Az új nézetek terjedése Magyarországon szervesen összefüggött a nemzeti nyelv fejlesztésének ügyével. A nyelv előretörésének szükségességét a nemesség nemzeti öntudatának erősödése is ösztönözte. Amadé László és Faludi Ferenc próbálkoztak először a külföldi mintákhoz „idomítani" a magyar irodalmi nyelvet. Törekvéseikben a műveltebb köznemességre is számíthattak.

A felvilágosodás magyar irodalmának első jelentős képviselői Mária Terézia testőrei közül kerültek ki. Bessenyei György röpiratai hívták fel először a figyelmet arra, hogy a világosság terjesztésének eszköze csakis a nép nyelve lehet, annak használata és fejlesztése, alkalmassá tétele a tudomány és az irodalom számára elengedhetetlen a fejlődés érdekében.

A korszak literátorainak és tudósainak azonban még a századfordulón is számos hiányossággal kellett megküzdeniük. A nemzeti színjátszás és az állandó kőszínház ekkor még csak remény volt, alig létezett magyar nyelvű újság, folyóirat – főként a pénzhiány, az érdektelenség és a cenzúra nyomása gátolta működésüket. Könyvkiadásunk, fordításirodalmunk, de olvasóközönségünk is messze elmaradt a nyugat-európaitól. Az irodalmi élet szétszórtsága azonban kezdett megszűnni – egyre több szál vezetett Pest-Budára.

A nyelv helyzetével függött össze a korszak tudományos életének jellegzetessége is. Nevezetesen az, hogy az értelmiségiek egy része – a szükségletek és kényszerek hatására – egyszerre több tudományággal is kapcsolatba került. A jelentős természettudósok (Bugát Pál, Schedel Ferenc, Földi János, Pethe Ferenc) a terminológia megújítása kapcsán nyelvészettel, új szavak megalkotásával is foglalkoztak. Szépíróink egy csoportja (Faludi Ferenc, Baróti Szabó Dávid, Dugonics András) pedig előszeretettel gyűjtötte a népi bölcsességeket, szólásokat, találós kérdéseket.

Ezzel egyidejűleg egyre sürgetőbbé vált egy magyar tudós társaság létrehozása. A társaság egyik feladatának – Bessenyei György és Révai Miklós célkitűzései szerint – éppen a magyar nyelv „kiművelése"-nek kellene lennie. A MTA azonban csak évtizedekkel később, 1830-ban kezdhette meg tevékenységét.

A szellemi életet érintő változások nemcsak a fővárosban, hanem a vidéki városokban is hatottak. Szombathelyen a gimnázium megalapítása (1772), az egyházmegye felállítása (1777), az első püspök, Szily János nagyszabású építkezései, a nyomda alapítása, teológiai főiskola létesítése és a líceum, azaz a „királyi bölcseleti akadémia" létrehozása voltak a szellemi fellendülés mérföldkövei. Ennek a líceumnak a tanára volt egy ideig Kresznerics Ferenc is.

Kresznerics Ferenc életútja

„Nehéz munka valakit jól ismérni, helyesen leírni, s méltólag dicsérni. Mindenki legközelebb áll önmagához; mégsem könnyű a' valót előadnia elméje', tehetsége, szíve' járása, 's munkássága' köre felöl. A' nagy elmét, emelkedett szívet 's jeles embert pedig épp az bélyegzi, hogy útját, mellyen az járni szokott senki le nem rajzolhatja"(Szilasy 1832: I.) – írja a lelkes tanítvány Kresznericsről szóló méltatásában.

„Kresznerics élete nem bővelkedett látványos fordulatokban. Alakját, tevékenységét nem övezik megfejtésre váró titkok; sorsának alakulását szinte pontosan nyomon követhetjük"(Tóth 1998: 40) – vélekedik több mint másfél évszázad távlatából a szombathelyi nyelvész.

Két, látszólag egymásnak ellentmondó vélemény – de mindkét állításnak megvan a maga igazsága. Dobri Mária, a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár munkatársa, a Kresznerics-életrajz egyik legelmélyültebb kutatója így fogalmaz:

„Kresznerics Ferenc élete kutatójának helyzete egyszerre könnyű és nehéz. Nehéz, mert nyomtatásban csak kevés műve jelent meg, kéziratos hagyatéka pedig hatalmas. Könnyű, mert ebben a hatalmas kéziratos anyagban a tudós pontosságával jegyzett fel mindent"(Dobri 1993: 513)

A Vas megyei kötődésű polihisztor – tanár, matematikus, nyelvész, régész, numizmatikus műgyűjtő – élete, munkássága jellegzetes a felvilágosodás korának tudományos életében.

A diákévek (1766-1790)

Kresznerics Ferenc dunántúli horvát iparoscsaládból származik. Nevének eredete a horvát *krizna (szűcs)* szóból ered. A család tagjai közt volt jobbágy, mesterember, de írástudó is.

Szilasy János szerint a családban élt a nemesi eredet hagyománya, de apjának halotti bizonyítványában az „agilis" bejegyzéséből kiderül az is, hogy a nagyapa jobbágy volt, így a címet a feleség nemesi származása ellenére sem örökölhették.

Maga Kresznerics is fejtegeti egyik jegyzetében a kétféle nemesség fogalmát: ősi – amit a szülőktől örökölhetünk, lelki – amit úgy szerzünk magunknak. Ő ez utóbbira helyezi a hangsúlyt, ami alátámasztja a származásáról feltárt kutatási adatokat.

Már a dédnagyapa, Kresznerics Ádám is írástudó szabómester volt, Katalin Erzsébettel való házasságából született István nevű fia, az ő unokája, Kresznerics Ádám pedig már falusi tanítóként dolgozott, jegyzői feladatokat is ellátott. Akkoriban intézményes tanítóképzés nem volt, a tanítók nagyrészt tanulmányaikat félbehagyó diákok voltak, akik a pap oldalán a sekrestyés, kántor, harangozó feladatait is ellátták. Az iskolamester a jobbágyterhektől, katonai szolgálattól mentesült, de legtöbbször szerény anyagi körülmények között élt.

Kresznerics Ferenc valószínűleg az ivánci iskola épületéhez tartozó tanítói házban született 1766. február 25-én Kresznerics Ádám és Lóránt Krisztina házasságában, második gyermekként. 1767-től azonban az apa már Kéthelyen tanítóskodott, így Kresznerics Ferenc gyermekkorát már az ottani iskolaházban töltötte, és itt kezdte meg az olvasás, írás, számtan tudományának tanulását édesapjától. S már itt felébredt benne – talán édesapja hatására – a régiségek, a könyvek és a nyelv iránti szeretet, s a gyűjtőszenvedély.

Az apa korán észrevette másodszülött gyermeke kiváló képességeit, ezért 11 éves korában Szombathelyre küldte tanulni. Ezt követően 1783-85 között a soproni jezsuita nagygimnáziumban, majd 1785-90 között a pozsonyi királyi filozófiai akadémián tanult, kiváló eredménnyel.

Diákként, 12 éves korában ajándékozta meg apja egy rendkívül értékes, későbbi pályájára is nagy hatást gyakorló, 1641-ben kiadott, négynyelvű (latin – magyar – cseh – német) szótárral.

Kresznerics már a soproni diákévek alatt jegyzeteket készített tanárainak előadásairól, és itt kezdte el írni olvasónaplóját. Az Analecta Philologica köteteinek anyaga – amit több-kevesebb rendszerességgel haláláig vezetett – későbbi szótárához is forrásként szolgált.

Már az első kötet – amelyet később Pozsonyban is folytat – mutatja nyelvészeti érdeklődését.

Az idegen nyelvek tanulása és azoknak a magyarral való összehasonlítása pedig nyelvszemléletének alapjait teremtette meg ebben az időben. A latin és német mellett a görög, a francia, az olasz nyelvet is jól ismerte.

Kresznerics 18 éves korában döntött úgy, hogy a papi hivatást választja. A szombathelyi püspökség támogatta tanulmányait, de mivel a Szombathelyi Szemináriumban II. József tiltó rendelkezése miatt a tanítás ekkor még nem indulhatott meg, 1785-90 között a pozsonyi királyi filozófiai akadémián folytatta iskolaéveit.

A filozófiai tanulmányok kiegészítették azokat a bölcseleti ismereteket, amelyeket Sopronban elsajátított. A pozsonyi iskola sajátos szemlélettel oktatta a tudományokat: olyan hasznos ismeretekre fektették a hangsúlyt az ismeretek elsajátításában, amelyekre a gyakorlati és közéletben is szükség lehetett. Első évben matematikát, elméleti és alkalmazott geometriát, algebrát és logikát tanítottak, majd pedig ezek alkalmazott tudományaként hidrotechnikát és polgári építészetet.

De nemcsak a természettudományokban volt jellemző a praktikus szemlélet: az egyetemes és hazai történelem anyagát is a közéleti és kortörténeti tájékozódás szempontjából közelítették meg az oktatásban.

A pozsonyi évek alatt Kresznerics a tanulás mellett latin, görög és magyar nyelvű jegyzeteket készített a Szentírásból, saját használatra nyelvkönyvet írt – Az olaszul tanuló címmel – olasz nyelvből, de ekkor állította össze a Magyar nyelv-könyve című kötetét is.

A papi és tanári pályán

Kresznericset 1790. augusztus 24-én szentelték pappá, első miséjét szeptember 8-án mondta el Szentgotthárdon. Ezután püspöke előbb Nádasdra, majd a Zala megyei Salomvárra, Apátiba, utóbb „Szala-Egerszegre" helyezte. Közben szülőfalujában, Iváncon is eltöltött egy évet.

Ez idő alatt folyamatosan gyarapította az Analecta I. kötetét, fordított verseket, és 1791-ben kezdte el vezetni Emlékezet segítsége címmel közmondásgyűjteményét.

A fiatal pap háromévi mozgalmas szolgálat után kapott felkérést Szily János püspöktől arra, hogy elfoglalja a Szombathelyi Királyi Líceum katedráját.

A líceum tanára (1793-1812)

A szombathelyi „filozófiai tudományos intézet" a püspök indítványára, a helytartótanács és őfelsége hozzájárulásával indult meg. A líceum jogi és filozófiai tagozata a középiskola és az egyetem közötti szintet képviselte a korabeli oktatási rendszerben: részben a nyolcosztályos középiskola VII-VIII. osztályának felelt meg, de önálló pályára is felkészített.

A megfelelő tanárok kiválasztásáról maga a püspök gondoskodott. Olyan tanerőket kívánt alkalmazni, akik a tudományokban kellő kiképzést adnak a diákoknak, ugyanakkor jámborságra és jó erkölcsökre ösztökélik őket. A kiválasztottak közül egyedül az intézmény igazgatója volt világi professzor: Zarka Károly megyei táblabíró. A tanárok alkalmazási feltétele a következő volt: „a tanárok – approbatio híján – kötelesek az esti egyetemen készültségükről tanuságot tenni és filozófiai doktorátust szerezni"(Vecsey 1934: 15. Idézi Heigl 1993: 549). A paptanárok között volt cisztercita (Sámpár Ignác), jezsuita (Hübler János), de voltak vidéki plébánosok (Tóth István és Kresznerics Ferenc) is.

Kresznericset maga a püspök kérte fel arra, hogy költözzék Szombathelyre, és foglalja el a líceumi katedrát. A fiatal pap latinul írt levelében köszöni meg Szily Jánosnak a bizalmat. A leírtak tanúsága szerint így készült a feladatra: „Ami engem illet, ... képeztem magamat arra, hogy e nagyon is nehéz és fárasztó munkára törekvéseimnek kedvező előjellel alkalmasként vállalkozzam, a továbbiakban is a lelkesedés új ösztönzésével eltelve tegyek eleget, hogy ne csak legyek azzá, amivé lenni készülök, de méltó is legyek azzá lenni."(Idézi Tóth 1998: 45)

Kresznerics az első tanévtől kezdve matematikát, geometriát, polgári építéstudományt és dinamikát tanított. A követelményeknek megfelelően „szép mívek"-ből s bölcselkedésből doktori koszorút" szerzett 1794-ben.

Oktatói munkájáról, módszereiről nemcsak jegyzeteiből, fennmaradt kéziratairól, vizsgakérdéseiből kaphatunk képet, de a tanítvány – a későbbi akadémikustárs – szavaiból is:

„messze terjedő, még a' csekelységeket is gondosan használó tudományossága, a' felvett tárgyak körül mély elméjének éles látása, oktatása közben a' csendes, de világos és értelmes előadás őtet azon szerencsés tanítók' sorába helyezteté, kiket mind az érde-

meket méltánylani tudó közönség közfigyelemre méltat, mind a tanításban részt vevő hallgatók köztiszteletben tartanak" (Szilasy 1832: V).

Szombathelyen a líceum csak filozófiai tagozattal működött, a tanítás az I. majd a II. Ratio Educationis szerint zajlott. A törvény a tantárgyak előadására, valamint a fejtegetés és magyarázat során, a kitűzött cél érdekében alkalmazott módszerekre külön utasítást is megfogalmazott. Kresznerics a tananyag elrendezésében különös gondot fordított a tanulók fokozott értelmi fejlesztésére. Pedagógiai módszereinek korszerűségét tükrözi az oktatott ismereteknek a gyakorlati élettel való kapcsolata, a hasznosság elvének fokozott figyelembe vétele. Az ismereteket tehát nem önmagukért, hanem – mai szemmel nézve is korszerű szemlélettel – azok gyakorlati alkalmazásával összekapcsolva sajátíttatták el.

Az előadott tárgyakat négy fő csoportba sorolták: ezek egyikébe tartoztak a mennyiségtan elemei, a gyakorlati geometria, az architektúra és a hidrotechnika. Az első év első félévében az elméleti, a másodikban a gyakorlati mennyiségtant tanították. A másodévesek tananyaga pedig ezen ismeretek mezőgazdasági és ipari alkalmazását szolgálta.

Kresznerics az idők folyamán a líceum tanárainak egyik legkarakterisztikusabb egyéniségévé vált. „A szeretet és buzgalom sarkallta arra, hogy szaktárgyait a tudós alaposságával sajátítsa el, tanítványaival a legközvetlenebb és legkönnyebben érthető módon közölje."(Heigl 1993: 551)

Kresznerics tanári működése alatt tekintélyes mennyiségű építészeti, geometriai és mechanikai szakkönyvet gyűjtött össze – magyarországi és külföldi kiadványokat egyaránt. Tankönyvként elsősorban Kerekgedei Manó Pál és Rausch Ferenc műveit alkalmazta. De tankönyvek híján, vagy azok kiegészítésére gyakran saját jegyzeteiből tartotta meg előadásait, a hiányokat saját írásokkal, magyarázatokkal pótolva. Ezeket az iskolatörténetileg is figyelemre méltó dokumentumokat jelenleg a MTA Kézirattára és a Budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi. Jegyzeteit jórészt latin nyelven írta, de az általa összeállított algebrai példatárban már magyar nyelvű szöveges feladványok is szerepeltek, az építészeti ismereteket összefoglaló kötetekben pedig néhány építészeti anyagot (vörös fenyő, tölgyfa, gesztenyefa, termés-kő, ólom stb.) nevezett meg anyanyelvén.

Pedagógiai, iskolai tárgyú feljegyzéseit, jegyzeteit, leveleket, aprónyomtatványokat a kb. 700 oldalnyi terjedelmű Acta Scholastica tartalmazza. A tanítás során használt eszközök jegyzékét is ez a gyűjtemény őrizte meg az utókor számára. A különböző szakterületekhez szükséges eszközöket Kresznerics saját költségén szerezte be, illetve a líceum kapta azokat adományként. Sikerült felkutatni a líceum nyilvános vizsgaanyagait

tartalmazó Quodlibet-kötetet is. Az értékes dokumentumból – amelynek anyagát lehetséges, hogy maga az előadó állította össze, de a korabeli gyakorlat alapján az is feltételezhető, hogy az ő irányításával a filozófushallgatók tették meg azt – következtethetünk a kor matematikaoktatásának színvonalára, a tanítás és a vizsgák anyagára.

Kresznericsnek számos olyan tanítványa volt, akik később a tudományos élet meghatározó személyiségévé váltak, sőt néhányan akadémikustársai lettek (pl. Szilasy János, Horváth József Elek, Vass László és Bitnicz Lajos).

Szilasy János visszaemlékezéseiből tudunk meg legtöbbet Kresznerics tanítási módszereiről. Önzetlenül segítette a rászorulókat, ellenszolgáltatás nélkül korrepetálta a gyengébb képességűeket, de a tehetséges, kiemelkedő képességű tanulókra is megkülönbözetett figyelmet fordított – nyelvek tanulására, régi könyvek, kéziratok vizsgálatára, numizmatikai ismeretek élsajátítására ösztönözte őket:

„ tanítószékét olly helynek tekintvén, mellyről világítani nem szükséges; hol következőleg a' világító szer iránti gondoskodás soha meg nem szünhetik; hol megállapodni annyi, mint hátramaradni; hol előbb menni annyi, mint tisztének meg nem felelni" (Szilasy 1832: X).

Kresznerics valószínűleg éppen pedagógiai elvei miatt került konfliktusba egyházi vezetőivel. Hitet tett ugyanis a líceum haladó szellemű igazgatója, Zarka Károly mellett, akit hevítő hangú történelmi előadásai és a diákokkal való engedékeny magatartása miatt vontak többször is felelősségre, s akarták tisztéből elmozdítani. Kresznerics védiratában így foglalja össze – a tulajdonképpen őrá is jellemző – kritizált nevelési elveket:

„Mi lehet annál szebb, mint hogy nem annyira megfélemlítéssel, mint inkább szeretettel tartjuk az ifjúságot a kötelességteljesítés terén, s ha néha el is tér attól, ugyanazon bánásmóddal visszavezetjük és megjavítjuk" (Vecsey 1934: 30. Idézi Tóth 1998: 48).

Az igazgatót a határozat értelmében eltávolították állásából, de kettejük barátsága továbbra is megmaradt.

Kresznerics a következő években – plhenésképpen – néhány belföldi utazást tesz: a Balaton-felvidék, Baranya, Északkelet-Magyarország volt az úticél. Naplójegyzetei úti élményein kívül többszöri megbetegedéseiről is hírt adnak.

Közben tovább folytatja az Olvasónaplót (Analecta IV-VI. kötet), kötetenként 30-40 művet feldolgozva. Magyarul, németül, franciául, latinul olvas, jegyzetel. Érdeklődik az antik történelem, tanított szaktárgyai, de a nyelvészet iránt is.

Nyelvészeti érdeklődését tükrözi gyűjtőmunkájának intenzív folytatása az Emlékezet segítségé-be. 1804-től pedig elkezdi vezetni a Hébe-kori filozófiai gondolatokat,

amelybe nyelvtani, nyelvészeti megjegyzéseket gyűjt, későbbi szótára számára. „Az ember ismérő" címmel magyarra fordít egy neki tetsző német nyelvű könyvet, melynek tanításait pedagógiai pályáján is jól hasznosítja: „Soha az Ember a testnek külső állásából ne ítéljen a belső állapotra. Soha egy cselekedetbül nem kell képet szakasztani ... A színes (felszínes) Jóságokat a valódiaktól jól meg kell választani ... hogy az természetbül ered e vagy a szóktatásbul"(Dobri 1993: 525-526).

Az ilyen és ehhez hasonló felvilágosult szellemiségű megállapításokat tartalmazó fordítás – nem véletlenül – nem ment át e cenzúrán, s nem jelenhetett meg magyar nyelven.

A pap-tanár közben folytatja a régi pénzek gyűjtését, pénztörténeti ismereteit könyvtárának vonatkozó kötetei tanúsítják. Elkészíti numizmatikai gyűjteményének katalógusát is. A hagyatéki leltárban foglaltak szerint élete végéig összesen 7628 daráb érmét gyűjtött össze: voltak köztük magyarországi és erdélyi pénzek, régi római pénzek és „különféle nemzeteké".

A líceumban eközben újabb konfliktusa támad a győri főigazgatóval. Rausch Ferenc kifogása az volt, hogy a „mathézis" tételeinek összeállításakor eltért a hivatalos tankönyvektől – többek közt az ő saját művétől is. Kresznerics nem változtatott a tételeken, s éles hangú levélben tartott ki eredeti álláspontja mellett. Valószínűleg ennek az összetűzésnek a hatására – egészségi állapotára való hivatkozással – szakítja meg tanári működését, és fogadja el Somogyi János ajánlatát, s szegődik el annak fia mellé nevelőként Bécsbe.

A Bécsben töltött két évet nemcsak tanításra, de tanulásra is felhasználja, könyvgyűjteményét pedig számos, értékes antikvár darabbal gazdagítja. Mindennapi kapcsolata van a bécsi egyetem tanáraival, akik révén a fizika tudományában mélyül el különösen. Itt találkozik személyesen Révai Mikóssal és Virág Benedekkel.

Lefordítja Justinianus görög nyelven írt „Császárok" című munkáját – a magyar nyelvre átültetésben főként a pontosságra, s nem a „szó-piperére" törekedve, bő jegyzetanyaggal és magyarázatokkal ellátva az írást. A megjegyzésekben több szó esik Savariáról (Szombathelyről) is. Valószínűleg a korabeli építkezések során előkerült római kövek fordították újra Kresznerics figyelmét a még diákkorában olvasott eredeti műre.

A' Császárok magyarázataiban számos antik történelmi utalás szerepel hivatkozva Plinius, Horatius, Ovidius, Tacitus, Flavius, Plutarchos, Strabon és Julius Caesar műveire. A történelmi utalások mellett helytörténeti feljegyzések is szerepeltek. Ezekben szóvá tette, hogy a magyarság eddig nem becsülte eléggé az antik emlékeket.

A kötetet csak hosszas, alapos előkészítő munka után sikerült kiadni. „Irtam hazafiui egyenes szívvel, azon jó szívvel adom" (idézi Tóth 1993: 55) – így ajánlja olvasói figyelmébe a fordítást.

A kötetről – az ajánlás ellenére – komolyabb sajtókritika nem jelent meg, csupán Kultsár István újságában, a Hazai Tudósítások 1806. évi „mindszent havának 18. napján" megjelent számában közöltek róla rövid ismertetést. A névtelen bíráló elismerő szavakat használ: „Ezen munkának ritkasága, elmessége és a' fordítótól hozzá adott szép és bő jegyzeteknek fontossága elegendő az ő ajánlására" (idézi Tóth 1998: 54).

Keményen bírálta viszont a fordítást – a könyv elrendezését, jegyzetanyagát, de stílusát is – az egyik barát, Döme Károly Kresznericshez írt levelében: „az egy szerencsétlen tudós munka, akár a választást, akár az elrendelést, akár a nyelvet nézzem benne, mellyel magyarázod" (Idézi Tóth 1998: 55).

A szubjektív értékelés hatása, jelentősége inkább életrajzilag fontos: valószínűleg ez lehetett az oka annak, hogy a későbbiekben Kresznerics viszonylag keveset szerepelt nyilvánosság előtt.

Kresznerics 1806 őszén tér vissza Szombathelyre, ahol újból elfoglalja líceumi katedráját. Újító törekvései két év elteltével sem hagytak alább – pedagógiai reformtervet dolgoz ki a tanterv összeállításának korszerűsítésére. Eszerint az oktatás első évében nagyobb szerepet kapott volna az egyetemes és magyar történelem és a logika, a philosophia és theoretica, valamint a matematika, a második évben pedig a fizikáé, a gazdaságtané, természetrajzé lett volna a főszerep. A tervezet tanúsága szerint tehát a humanisztikus nevelés helyett a természettudományos nevelésen lett volna a hangsúly.

A pedagógiai munkát azonban a háborús készülődés árnyékolja be: Napóleon hadserege közeledik Magyarország felé. A harci események új ismeretséget is hoznak Kresznerics számára: Csehy József huszárkapitány lesz az, aki Kazinczyhoz írt leveleiben felhívja a figyelmet a szombathelyi tudós tanár munkásságára: „... Kresznerics felől még azt írhatom, hogy világi pap, közel jár a negyvenhez, magas, barna ember. A régiségekben igen járatos... Munkájárul pedig, egy nehány passage-oktul megválva, a hol a Theologusnak ád szabadságot szólni, most se mondhatok dicséretnél egyebet. Különösen szeretem pedig benne a mathematicus géniet" (Idézi Dobri 1993: 527). „Szüntelen a Literatúrával foglalkozik... ujra meg győződtem buzgó és munkás hazafiúsága felől" (Idézi Dobri 1993: 527).

Az 1807-es év nagy megtiszteltetést hoz a tanár számára: Széchényi Ferenc István és Pál nevű fiainak vizsgáztatására kéri fel. A sikeres vizsga után Kresznerics így szá-

mol be levelében öröméről: „olly örömben részesültem, mellyet csak egy tanító érezhet... ha a' tanítványának kellemetes és gondos feleleteiből Hazánk' jövendő boldogságát képezheti, reményeit láthatja" (Kresznerics 1836: 402).

1809-ben, amikor Ausztria és Franciaország között újra kitört a háború, Kresznerics – hazafiúi lelkesültségből – verset ír A'Haldokló Napóleon címmel. A vesztes győri csata után pedig gúnyosan figurázza ki a francia „kakasokat", s a velük együttműködőket. Versei miatt több vád érte, amelyekre A Béke-galambhoz című költeményében így reagált:

„Tudós és embert szerető
ártatlan tréfát itélt
Ott, hol a' vad gáncs kereső
durván mindent rosszra véltt"

(Idézi Dobri 1993: 529)

A líceumban a francia megszállás ideje alatt szünetelt a tanítást, majd miután újra megindult, megsokasodtak Kresznerics összetűzései Paintner főigazgatóval. Pártfogói – Nagy József prépost és Szerdahelyi György főtisztelendő – halála után üldöztetése, pedagógiai elvei mellett való kiállása miatt fokozódott, így Kresznerics 1812-ben elhagyja a neki oly kedves katedrát: „Többen tanítványai közül úgy válának el tőle, mint szives barátai; mint természetes örökösi, gondos kifejtői a' tőle tanúlt ismereteknek, s mint tudós mívelői s folytatva előmozdítói az általa alaposan tanított tudományoknak" (Szilasy 1832: XIII).

A sági plébános

Kresznerics életének utolsó két évtizedét „Sághon" töltötte, lelkipásztori szolgálatban. 1812. áprilisában foglalta el állását. A plébániát Somogyi Krisztina grófnőtől kérelmezte, aki akkoriban a kegyúri jogot gyakorolta a környéken.

Az első évek azzal teltek, hogy a líceumi konfliktus után testi-lelki egészségét helyreállítsa, s a megye kulturális centrumából kikerülve a néhányszáz lelkes faluban otthonra találjon. A szelíd és művelt lelkipásztort nagy tekintély és tisztelet övezte, kiemelkedő képességeit sokáig emlegették a környéken.

Több-kevesebb rendszerességgel találkozott a környék literátoraival, papjaival: Stettner Györggyel, Lévai Lászlóval, Farkas Károllyal, Szeder Fábiánnal, Ferenczy Já-

nossal. Baráti kapcsolatot ápol Horváth Elekkel, aki Dukai Takách Judittal állt levelezésben. Az egyik levelében utal arra, hogyan vélekedik Kresznerics a költőnőről:

„Örülök, úgy mond, ez újjonnan támadt Magyar poétiának. – A' Literatúránk csak úgy virágozhatik, ha azt ' Szép Nem kedvelli, sőt gyakollya. – E' mennyei tűznek sziporkáját kell a kellemetes érzésű Dukai Szűzben éllesztení, gyakorlással, egy kevés út mutatással sokra mehet" (Tóth 1998: 67-68).

Kresznerics 1807-ig folytatja levelezéseit, ezután már nem lelhetők fel hozzá írt levelek. A tudományos és irodalmi élethez ettől kezdve már főként csak olvasmányai kapcsolják. Azt azonban, hogy magányában is számon tartották a kulturális és irodalmi élet nagyjai, az bizonyíthatja, hogy Kazinczy, Verseghy és Virág Benedek is megküldi neki ajándékba megjelenő műveit.

A falusi környezet nem idegen Kresznerics számára, hiszen gyermekkorát is hasonló helyen töltötte. Tőle megszokott szemlélettel fog a kertészkedéshez, amelyet aztán kedvvel is végzett: kijegyzeteli Lippay Pozsonyi kert című művét, „Tabellát" is összeállít ez alapján a virágmagok vetésének idejéről, sőt egy méhészkedéssel kapcsolatos könyvről készült jegyzeteit is tartalmazza az Analecta egyik kötete.

Az Analectából a Ságon töltött húsz év alatt csupán a VIII. kötet egy része és a IX. kötet készül el – ez utóbbiban sem könyveket, hanem inkább folyóiratokat jegyzetel ki. Mindez arra utal, hogy olvasásra kevesebb ideje marad, vagy kevesebb időt szán ekkortájt.

Viszont sokkal intenzívebben fordul a nyelvészet felé: gyűlnek a „Sághon hallott szavak" és kifejezések a „Hébe-kori filológiai gondolatok"- ba és az „Emlékezet segítségé"- be.

Horatius magyarázói címmel gyűjteményt adott ki, melyben az antik szerző felvilágosodás korában keletkezett fordításait válogatta össze, sőt huszonöt éneket maga is lefordított. A korabeli vitában – alkalmas-e a magyar nyelv az időmértékes verselésre, az antik versformák átültetésére – ő e kötet megjelentetésével foglalt állást.

1822-ben egyházfői – elismerve tevékenységét – kemenesaljai esperessé, majd 1837-ben szentszéki ülnökké nevezik ki. Hogy ennél magasabb egyházi méltóságra nem emelkedett, annak jórészt szerénysége volt az oka: előmenetele érdekében soha nem kérte befolyásos jóakarói vagy barátai támogatását. Ahogy a 20. század elején megjelent méltatás fogalmaz: „... tudományát nem fitogtatá önmagáról soha nem beszélt, fedhetet-

len papi élete, emberszeretete, mély vallásossága és szilárd jelleme felül emelték őt az emberi élet szeszélyes változásain" (Pálinkás Géza 1902: 1).

Arra, hogy kinevezésével lelkészi munkájához is segítséget kapjon, két ok miatt is szüksége volt: egyrészt megromlott egészségi állapota indokolta, másrészt egyre inkább lefoglalták élete fő műve, a „Magyar Szótár" előkészületei.

Segítséget keresett és talált szótára kiadásához: Stettner György táblabírót és több, nyelvünk ügyéért áldozni kész köznemest. Ahogy a szótár címlapján is szerepel: „kiadták a' magyar nyelv' és a' szerző' néhány barátja".

Kresznerics hagyatéka

1831. decemberében Kresznerics örömmel veszi kezébe szótárának első kötetét, a második rész februári kiadását azonban már nem érhette meg, 1832. január 18-án meghalt.

1817-ben írt irodalmi igényű végrendelete alapján javait elárverezték, s az érem- és könyvgyűjtemény árából alapítványt hoztak létre. Ennek része lett az a 200 arany, amelyet a Magyar Tudós Társaság adományozott szótáráért. További 1600 pengő forint folyt be az érem- és könyvgyűjtemény árából, melyet gróf Teleki József vásárolt meg (Dobri 1993), más források szerint a gyűjtemény nagy része ezután az Akadémia tulajdonába került.

„néhai Kresznerics Ferenc tiszteleti tagnak 200 darab incunabuláit, 76 kötet kézirat, 1060 kötet könyv, földképek és pénzgyüjteményét a' társaságnak Teleki könyvtára' bővitéseül 4000 váltóforinton vette meg" (Tóth 1998: 68).

A MTT évkönyvének soraiban arra is utalást találunk, hogy munkásságának elismeréseként Kresznerics Ferencet az „alrendű Egyháziak közül" elsőként választotta a Magyar TudósTársaság tiszteletbeli tagjának 1831. február 15-én.

Kresznerics filológiai és nyelvészeti munkássága

Ahogy a rövid életrajzi összefoglalás is bizonyítja, Kresznerics sokoldalú egyéniség, tudós polihisztor volt. Ő valójában sohasem tekintette magát nyelvésznek, az utókor értékelése szerint „lexikográfusként és ezzel együtt vérbeli filológusként minősíthet-

jük, aki szenvedélyesen gyűjtötte és rendszerezte nyelvünk szavait, szólásait." (Tóth 1993: 541).

A tudós pap-tanár érdeklődését nemcsak egyénisége, életpályája vezette a nyelvészeti gyűjtőmunka felé, de maga a kor is, amelyben élt. Már gyermekkorában megmutatkozott fogékonysága a nyelvek iránt, s szeretetteljes odafordulása a könyvek és régiségek felé. Az édesapjától kapott négynyelvű szótár – Szikszai Fabriczius Balázs Nomenclaturájának névtelenül megjelent bécsi kiadása – tanulmányozása indíthatta el valószínűleg a nyelvészeti gyűjtőmunka útján. Az idegen nyelvek iránti érdeklődése már korán megmutatkozott: a papi szemináriumban eltöltött évek alatt tanulmányozta a görög, héber, latin, francia nyelveket, a németről pedig egyenesen így ír egyik levelében: „ A' német nyelv ha nem nyelvemre, de legalább a bőrömre ragad" (Idézi Bárczi 1966: 379).

Az idegen nyelvek tanulása közben azok tervszerű, tudományos összehasonlításával ugyan nem foglalkozott, de alaktani, mondattani megfigyeléseit feljegyzéseiben rögzítette, s etimológiai összefüggéseket is keresett.

A múlt szeretete s tanárainak ösztönzése tereli figyelmét a régi könyvek gyűjtése és szakszerű tanulmányozása felé. Olvasmányairól készített jegyzeteit az **Analecta Philologica** köteteiben, amelyek ötven év olvasmányainak kivonátát tartalmazzák. A kilenc kötetbe rendezett több mint 4000 oldalnyi jegyzet, másolat számos irodalmi és nyelvészeti tárgyú olvasmányt is tartalmaz. A kézirat nagy része a művek lemásolt részleteit, adatait dolgozza fel. Kresznerics véleményt ritkán közöl az olvasottakról, ha igen, akkor azok főleg a szerzők stílusára, helyesírási gyakorlatára, illetve a művek forrásaira vonatkoznak.

Az olvasónapló különös értékét adja, hogy hiteles képet kaphatunk arról, hogy szerzőjük kiket ismert a korabeli írók, költők, műfordítók, szótárírók közül. Megjegyzései literátori kapcsolataira is utalnak, illetve azokra a forrásokra, ahonnan beszerezte az olvasott műveket. Magánszemélyek (paptársai: Szeder Fábián, Rájnis Aloysius), de közkönyvtárak is szerepelnek a könyvbeszerzések forrásaként.

Kresznerics szépirodalmi és nyelvészeti olvasmányai között szerepelnek Sajnovics János, Rájnis József, Baróti Szabó Dávid, Báróczi Sándor, Kazinczy Ferenc, Révai Miklós, Bessenyei György írásai – olvasta az író A' filozofus, Agis' tragediája című műveit, de Dugonics András Etelka című „román"-ját is. Jegyzeteiben bíráló szavakkal illeti Barczafalvi Szabó Dávid fordítását az új szavak „koholása" miatt, viszont nem tett élté-

kelő megjegyzéseket Molnár János, Baróti Szabó Dávid és Bessenyei György neologizmusaira – amelyek közül ma már sokat túlzásnak minősítenénk.

A folyóiratok közül többek között az Orpheus és a Magyar Museum cikkeire utal, de forrásként szerepelnek a Hazai Tudósítások, a Hasznos Mulatságok, a Tudományos Gyűjtemény és az Erdélyi Múzeum című folyóiratok is.

Kresznerics nyelvészeti könyvgyűjteménye is jelentős számú volt: a precízen vezetett „**Catalogus Librorum**" tanúsága szerint tucatnyi a magyar és az idegen nyelvű grammatikák, szótárak száma. Köztük voltak francia, német grammatikák, a magyar nyelvészeti könyvek között pedig Otrokocsi, Verseghy, Párispápai szótárai és nyelvkönyvei. Gyűjteményének gyarapítását szeminarista korától szinte élete végéig módszeresen végezte.

Nemcsak saját gyűjteményéből, hanem kölcsönkapott nyelvészeti könyvekből is készített jegyzeteket. Köztük volt Kalmár György 1770-es kiadású Prodomusa, Sajnovics János Demonstratio című műve, valamint Pereszlényi Grammatikája.

Nagy hatással lett későbbi munkásságára Adelung Wörterbuch című német szótára. A szerző stilisztikai, nyelvművelő nézetei Kresznericsen kívül a kor más nyelvészeire is hatással voltak (pl. Révai Miklós utal rá A szép toll című művében). Hasonlóan nagy hatást gyakorolt a szótárírói Gyarmathy Sámuel Affinitas című munkája is.

Az Analecta-kötetek tehát főként azért jelentősek, mert „... tudós, szorgos, helyesen lajstromozott kivonatai mind azon jeles munkának mellyeket ötven esztendő alatt, vagyis 1782 től 1832 ig legnagyobb gonddal olvasa" (Szilasy 1832: XVII).

Az „olvasónapló" nyelvészeti munkásságában is jelentőséggel bír: etimológiai-filológiai kérdésekben foglalt állást feljegyzéseiben, sőt számos frazéma is bekerült a gyűjteménybe – így az Analecta adattárként, forrásként is szolgált későbbi szótárához.

Hasonlóképpen tartalmaz nyelvészeti megfigyeléseket, megállapításokat a **Hébe-kori Philológiai Gondolatok** című munkája is. A 128 oldalas gyűjteményes kötet görög és latin bölcsességek fordításait, bizonytalan eredetű (talán saját maga által írt) aforizmákat, gnómákat és epigrammákat tartalmaz, de számos szólást, közmondást is összegyűjt és magyaráz. A frazémák legfontosabb tulajdonságaként a tömörséget *(pl. „hájas szekér, hosszú út")*, valamint a „fáin czélozást" *(pl. a „vén fajtalanról"* szóló: *„némelly magas hegyek akkor égnek belől, mikor hó lepte a' tetejeket")* említi Kresznerics.

Az állandósult szókapcsolatok (szólások, közmondások, szóláshasonlatok, proverbiumok) nyelvi jelentőségét így foglalja össze: „Magyar Közmondások sokasága, mellyek még a' tudatlan parasztoknál (is) olly bőven kerülnek elő, egy igen szembe tűnő és ta-

gadhatatlan bizonysága a' Magyar nyelv hajdani virágzásának"(Hébe2. Idézi Tóth 1993/94: 150).

Megállapítása szerint a frazémák nyelvhelyességi viták eldöntésében is használhatók: pl. *„eszem-iszom ember"*, nem pedig *„eszek-iszok ember"*.

Ebben a kéziratban lelhető fel egy 19 pontból álló latin nyelvű feljegyzés Hasznai a' Magyar Köz mondásoknak címmel. Ebben a „nyájasság" stíluseszközeiként említi az állandósult szókapcsolatok példázatosságát, enyhítő jellegét. Fontos megállapítása, hogy nyelvünknek ezen elemei nemcsak stílusértékük miatt kiemelkedő jelentőségűek, hanem az egyes nyelvek sajátosságait, illetve a beszélők gondolkodásmódját is tükrözik.

Az állandósult szókapcsolatok szerepét így határozza meg: „a' Közmondások arra is szolgálnak, hogy sok ritkább szavainkat fenn tartják, 's mentik az el veszéstől" (Hébe71. Idézi Tóth 1993/94: 150).

Későbbi szótára szempontjából is lényeges felismerése az, hogy a nyelvészek számos „szógyököt" is ezekből a frazémákból tudnak levezetni. A szavak szerkezetéről szóló alaktani fejtegetéseiben már a Magyar Szótár terminológiájával él: pl. *„törzsökszó"*, *„élő, holtt és veszett gyökerek"*

A Gondolatok-ban új szavakat is rögzít, véleményt formál pl. a Tudományos Gyűjteményben megjelent nyelvészeti írásokról, sőt a nyelvtanírókról is. Hogy pontosan mely nyelvészekre gondol elítélő véleményében, az sajnos nem kideríthető:

„Valaha szokásban volt a' tortura, a' kínzás, végre, Hálá Isten, meg szünt, sőt 1790 helytelennek törvényeztetett (declaráltatott) de a' nyelvészek el nem állottak tőle, az üdőtől fogva kínozzák a' Magyar nyelvet, és erőnek erejével a nagy nyugoti nyelvek rámájára csigázzák" (Hébe 7. Idézi Tóth 1998: 50).

A „Hébe" további lapjain szóeredeztető ötletek *(pl. Buda vára, Rákos mezeje)*, nyelvhelyességi, helyesírási, de hangtani megfigyelései is szerepelnek.

A Magyar Grammatika

„Magyar-Nyelv-Könyv írta Gyakorlásképpen Kresznerics Ferencz, még mint Kispap A' Pozsonyi várban 1790 – áll a kézírásos kötet címlapján.

A nyelvtan, amit „a' magyar nyelvtanítók' 's nyelvtanulók hasznára" írt, olyan tudománytörténeti érdekesség, amely a fiatal vidéki teológus kivételes nyelvészeti tájékozottságát tükrözi.

A nyelvkönyv bíráló megjegyzéseket tartalmaz nemcsak a saját korában megjelent, de a korábbi grammatikákról is. Kritikával illeti Molnár Albert, Csipkés György, Geleji Katona István, Pereszlényi Pál, Kövesdi Mihály és Tsétsi János műveit. Szól az idegen minták ellen, hiszen a magyar nyelv nem a „Deáknak rab-leánya", hanem „a napkeleti nyelveknek eggyik érdekes Nénnyek". Fontos megállapítása: „Minden tanítónak első és fő kötelessége légyen a' szabásait nem a maga képzelődésébül koholni, hanem a' Nyelv-Természetébül következtetni, és a Nyelvhez az ő szabásait, nem az ő szabásaihoz alkalmaztatni a' Nyelvet" (idézi Tóth 1993: 43).

A könyv bevezetése a tanítók számára ad hasznos tanácsokat a nyelvtani szabályok megalkotására, elsajátíttatására.

Az első rész – a *Helyes olvasás* – valójában hangtani összefoglalás: a hangok felosztásáról, helyes kiejtéséről szól.

A második – alaktani – összefoglaló fejezet a „*Szó-ragasztás*" a „*Gyökér-szók*" és a „*Ragok*" törvényszerűségeit tárgyalja. A morfémák rendszere itt még kevésbé kidolgozott, mint ahogy majd a későbbi szótár bevezetésében olvashatjuk. Tóth (1993) szerint a két mű megírása közötti időben a szótáríró alaktani nézeteit az idők folyamán megjelent Debreceni Grammatika, valamint Verseghy és Révai nyelvtanai módosíthatták.

Az utolsó része a grammatikának „*A szavak' el rendelése*" címmel a mondattant tárgyalja.

Megemlítendő, hogy a Grammatika utolsó, később betoldott lapján a közmondások rendszerezése is megtalálható:

Magyar közmondások eredetekre nézve

1. *Pásztori életbül*
2. *Földmívelésbül*
3. *Szüreti közmondások*
4. *Katonai életbül*
5. *Öltözetbül*
6. *Vendégségi K.mondások*
   a) *poharakrul*
   b) *lámpásokrúl*
   c) *fűszerszámokrúl*
   d) *sórúl*
7. *haza fekvésébül*
   a) *hegyekrül*
   b) *vizekrül*
8. *Nyelvi tulajdonságokrúl*

(Idézi Tóth 1993/94: 151)

A töredékes – és láthatólag esetleges – csoportosítási törekvés arról tanúskodik, hogy Kresznericset különösen foglalkoztatták a frazeológiai kérdések. Ahogy tanítványa és első életrajzírója, Szilasy János is megjegyzi, diákjaitól is megkövetelte a proverbiumok gyűjtését: „ ... személy szerént három, majd négy közmondást' felkeresését 's beadását rendelvén" (Szilasy 1832: XIII).

Gyűjtési módszereit – a kéziratai között nem fellelhető, de Szilasy által az életrajzi megemlékezésben idézett – latin nyelven írt feljegyzése örökíti meg:

„1. A proverbium feljegyzése
2. Használata a nemzeteknél, különösen a magyaroknál
3. A közmondások haszna
4. A közmondások gyűjtői
5. Források: a) gyűjtők b) a könyvekben c) a közbeszédben
6. Az én tervezetem rendje, felosztása"

(Dr Kóta Péter fordításában közli Tóth 1996: 151)

Sajnos sem a tervezett tanulmány, de még a megírásáról szóló adatok sem szerepelnek a Kresznerics - kéziratokban.

Kiemelkedő még a nyelvtan gyakorlati jellege és magyar nyelvű terminológiája, az alaktani fejezet rendszeressége, újszerűsége, sőt tudományos közlésmódja (források, hivatkozások stb.).

Értékes információkat meríthetünk a Grammatikából az irodalmi nyelv vizsgálatához is. Megállapítható, hogy Kresznerics nyelve közelít az irodalmi norma felé, ami különösen kiemeli személyiségét, munkáit a nyugati magyar nyelvterületről származó, provinciális nyelvhasználatú grammatikusok közül (pl. a hangtani – alaktani normákra vonatkozó megjegyzéseiben: az *-ét* > *-ít* képző, a *-tul* > *-tól* rag *szüve* > *szíve* alakok közötti – mai nyelvi norma felé mutató – választás).

A nyelvkönyvben ezen kívül számos hasznos történeti-stilisztikai megjegyzés szerepel, de névtani megfigyelései is figyelemre méltóak – különösen a földrajzi nevek esetében.

Az Emlékezet segítsége

Kresznerics kéziratban maradt munkanaplóját 1791-től vezette. A gazdag forrásanyagot tartalmazó gyűjtemény műfajilag is heterogén: első részében – mindenféle rendező elv nélkül – írott és élőszóbeli adatokat idéz (történelmi könyvekből, prédikációkból, nyelvészeti könyvekből, de közmondásgyűjteményekből is).

A hat fejezet címei: *Válogatott közmondások, Tulajdon társ-nevek, Szép nevezetek, Rejtettebb Szó-eredezés, Ritka szavak, Philologiai elmés gondolatok.*

A naplóban valódi közmondásokon („köz-mondás") kívül szólásokat („szóllás"), szóláshasonlatokat, bibliai eredetű erkölcsi példázatokat („példabeszéd"), egyszeri eseteket és találós kérdéseket is szerepeltet.

A már nyomtatásban is megjelent frazémák fő forrásai voltak a közmondásokat is tartalmazó szótárak (MA, PPB, SI), proverbiumokat is közlő grammatikák (Gyarmathy, Szentpáli), de akadtak kifejezett közmondásgyűjtemények is (Baróti Szabó, Kisviczai Kovács, Beniczki). Kresznerics könyvgyűjteményének része volt Rájnis kalauza és a Faludi-kötet jegyzőkönyve is.

A nyelvészeti munkákon kívül forrásként szolgáltak még további – teológiai, természettudományi és szépirodalmi – könyvek: a történetírók közül pl. Bél Mátyástól idézi a „*Nem Tsáki szalmája*" szólást. A XVIII. századi irodalomból Esterházi Tamás és Pázmány Péter műveiből merít, a bibliafordító Káldi Györgytől magyarázatokat is átvesz. Értelmezései gyakran Bél Mátyás illetve Kovács Pál utáni másodközlések.

Kresznerics számos frazeológiai fordulatot gyűjtött össze a beszélt nyelvből is. Lehetséges, hogy a tanítványainak gyűjtései is bekerültek – forrás megjelölése nélkül.

Ilyenek lehettek pl. a távoli tájegységekre utaló falucsúfolók, szólások – hiszen a Szombathelyre a líceumba az ország minden tájáról érkeztek a diákok.

Az élőbeszédből vett szófordulatok többségét azonban pontos forrásmegjelöléssel (név, hely, idő) közli. Pl. *"kis gelesztával nagy halat fog az ember.* hallottam Aug 1én 1823 Kis Somlyai hegyen Babai Czéhmesteremtül Bognár Józseftül"). O. Nagy (1977) éppen a hiteles forrásmegjelölés miatt tartotta fontos frazeológiatörténeti dokumentumnak a gyűjteményt.

Az Emlékezet segítsége azonban tartalmaz olyan, bizonytalan eredetű közléseket is, amelyek eredetében maga Kresznerics is kételkedik: „De az eredetéért sok Tzigánynak meg kellene esküdni" (Vál. Közm. 14. Idézi Tóth 1996: 191).

A kéziratban számos falucsúfoló, névcsúfoló is található: *„Annyi mint a Sági ostya igen sok"* (Vál.Közm.171. Idézi Tóth1996: 191). A megyecsúfolókra példák: *„Tarisznyás Vármegye – Szala-Vármegye, Tsutorás Vármegye – Veszprém megye, Répás Vármegye – Vasvármegye"*. A falucsúfolókban elsősorban Nyugat-Dunántúl települései jelennek meg, de távolabbiak is előfordulnak (pl. Várad, Temesvár).

Az **Emlékezet segítsége** értékét tehát tulajdonképpen két dolog adja: azok a frazémák, amelyek nem kerültek be a későbbi szótárba, csak ebben a kéziratban fellelhetők, ugyanakkor a szótárba válogatással a közmondásoknak gyakran csak a „szelídített" változata került nyomtatásba, így a kétes értékű frazémák kirostálódásával a később kiadásra kerülő szótár szakszerűsége növekedett.

Magyar Köz-mondások. Bütü-rendbe szedte Kresznerics Ferenc királyi oktató, 1808.

Kresznerics frazeológiai gyűjteményét tulajdonképpen szótárának előkészítéseként rendezte gyűjteménybe. A kéziratban maradt anyag kb. 1400 levelezőlap méretű cédulaanyagot, és – ezt kiegészítendő – filológiai gondossággal kidolgozott 160 oldalas bekötött tartalomjegyzéket és mutatót tartalmaz. Ez utóbbiból betűnként és tárgyszavanként is lehetséges a keresés. A frazeológiai adattár anyagának mennyisége a szerző szerint: „a Bütü-allyai számoknak öszvessége 10890". A nyelvi anyag mennyisége tekintélyes – még akkor is, ha egy adat több helyen is szerepelhet, s a jelentéktelen alakváltozatok is külön számozottak. A gyűjtést Kresznerics már soproni évei alatt elkezdte. Forrásként használta fel olvasmányait, a korábban megjelent szólásgyűjteményeket, szótárakat, de természetesen az élő nyelvi anyagot is. Bár azt a gyűjteményt Kresznericsnek élete végéig sem sikerült sajtó alá rendeznie, értéke mégis kitűnelkedő. A nyelvi anyag modern

szempontú feldolgozása, értékesítése megkezdődött: O. Nagy Gábor szólásgyűjteményébe is bedolgozta Kresznerics hagyatékát, Tóth Péter pedig a teljes gyűjtemény kiadásának tervét említi „Égett tőke fekete" című írásában.(Tóth 1993/94: 153).

A hagyaték anyagából – nyelvészeti és helytörténeti érdekességként – a 70-es években az Alsóságon működő 3. számú (ma Berzsenyi Lénárd) Általános Iskola honismereti szakköre végzett felmérést az „ebbel, kutyával kapcsolatos elmondások, megállapítások, szólások, közmondások" nyelvi jelenlétét vizsgálva a településen.

A Kresznerics-anyagból 22 közmondás utóéletét vizsgálták a szakkör tagjai. Az „*eb*" „*kutya*" címszó alatti frazémákból az alábbiakat találták még élő nyelvi jelenségnek:

„Akár mint pörzsöllék, nem lészen ebbül szalonna"

„A'ki ebet akar tartani, korpája legyen"

„A'ki más ebét tartja, csak kötél marad nála"

„A'ki nyáron nem gyűjt, télen ebül bánkódik"

„A vén eb-ugatásra méltó ki-tekénteni"

„Háznál kell az Asszonynak, mint az ebnek kusolni"

„Jámbor fogad fogadást, agg eb a'ki meg-állja"

„Mintha csak egy tarka kutya volna a világon"

„Nehéz az ebet a'hájas szijjrul el-szoktatni"

„Úgy férnek össze, mint az eb 's a macska egy zsákba"

(Zongor 1981: 148-163)

Az általános iskolás szakkörösök gyűjtőmunkájuk során ezeket a szólásokat, közmondásokat találták még élőnek „Sághon" Kresznerics halála után csaknem 150 évvel.

Kresznerics Ferenc „gyökerésző" szótára

Kresznerics gazdag életművének legkiemelkedőbb darabja a „Magyar szótár Gyökérrenddel és deákozattal". Szinte egész megelőző nyelvészeti-filológiai munkássága, olvasmányai ezt a kötetet készítették elő. Kb. két évtized gyűjtőmunkája után kezdte csak el rendezni a szótár anyagát.

Ahogy kéziratának elején feljegyezte: „Az örök ÉLŐNEK nevében el-kezdtem Ezen munkát 9dik 9berben 1808." (idézi Tóth 1998: 58).

A kézirat utolsó lapjára pedig záradékul ezt jegyezte: „Isten kegyelmével elvégeztem Apr 14dikén 1824" (idézi Tóth 1998: 58).

A másfél évtizedes rendezőmunka azonban még ezzel sem érhetett véget, hiszen a szótár anyagában találhatunk későbbi (pl. 1831-ből való) bejegyzést is.

A „gyökerésző" szótárt életre hívó hatások, szükségletek

A korszak szellemi életében az anyanyelv ügye kiemelkedően fontos figyelmet kapott. A nyelv eredetéről, szerkezetéről, a nyelvhelyességi alapelvekről, a helyesírási normáról egyaránt folytak viták, de abban minden nyelvvel foglalkozó egyetértett, hogy szükség van új grammatikákra, szótárakra.

Kazinczy Ferenc egyik levelében így foglalta össze az égető hiányosságokat: „Készületlen minden. Lexikonunk szűk, szegény; Grammatikánk habzó, hiányos; Stylisticánk feszes, ügyetlen..." (Idézi Tóth 1993: 541).

Horvát István pedig ekképpen fogalmazza meg a szükségleteket: „Egy tekéletés magyar Szótár a legnagyobb héánya a magyar Literatúrának" (Idézi Tóth 1993: 541).

Teleki József pedig már egy elkészítendő szótár szerkezetére is utal: „Egy tekéletes Szótár magában foglalja a nyelv gyermekségének, virágzásának és megromlásának filozofiai történeteit" (Idézi Tóth 1993: 541).

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság vezetőjeként Teleki a korszerűség feltételéül a teljesség igényét, a nyelvjárási változatok szerepeltetését, a ritkább kifejezések jelentésének magyarázatát, az ezeket használó írókra való pontos hivatkozást jelöli meg, de fontosnak tartja a szólásformák, közmondások, példabeszédek, régi szavak összegyűjtését, értelmezését is. Természetesnek tartja viszont azt is, hogy ezeknek a feladatoknak egy szótár önmagában képtelen lenne teljes mértékben megfelelni.

Arra bizonyítékul, hogy Kresznerics szótára a fenti követelményeknek milyen mértékben tudott megfelelni, álljon itt a Magyar Tudós Társaság értékelésének részlete, melyben Kresznerics munkáját posztumusz jutalommal ismerték el:

„Vezették pedig a társaságot a következő okok: minthogy az minden eddigi szókönyvek között legbővebb, gondosan és itéletesen igyekszik használni mindennemű kutforrásainkat, s azokra pontosan hivatkozik; továbbá magyarázataiban a többiek közt leghelyesebb és határozottabb; etymologiai rendszerében (tehát tudományos formájában) nem csak első, hanem szerencsés is; végre a közmondásokban, tájszavakban, sajátságos kifejezésekben gazdag, s ekként a magyar szótári literaturában kitünő jelenet" (idézi Tóth 1993: 547).

A „gyökér-alja" gondolat eredete, megjelenése Kresznericsnél

A mai olvasó – használó – számára a szótár tanulmányozásakor elsőként vetődik fel a kérdés: miért éppen „gyökerésző" szótárt állított össze Kresznerics?

Ahogy Gáldi összefoglalja: az 1800 előtti szótárirodalomnak három fő típusa volt. Nevezetesen az írói szójegyzékek, a betűrendes, valamint a gyökérrendű szótárak. (Gáldi 1957)

Szerinte Kresznerics – a „láthatólag hagyománytisztelő vidéki lelkész" (Gáldi 1957: 378) – fő művének alapjait Herdernek a nyelvtudomány fejlődésében forradalmi jelentőséggel bíró gondolataiból kölcsönözte. A német tudós a nyelv isteni eredetét hirdető nézetekkel szembefordulva a nyelv emberi eredetét hangsúlyozza, amely – szerinte – a hangképző szervek „szabad játékából" keletkezett, s nyelvi jeleit a természetes hangadásból vonta el. Ez a gondolat Kresznerics szótárának bevezetőjében így jelenik meg: „A' puszta hangokat is fölfogta a' nyelv' geniusa, 's fülre vette, és talán ez volt az első föl találása, mert érzékenységeit, ha figyelmezett, ez érdekelhette leg inkább" (Kresznerics 1831: XLIII).

Herder hangsúlyozta a nyelv és a társadalom viszonyát, az emberi értelem elvonatkoztató erejét is. Szerinte a népek és nemzetek sajátos élményei csapódnak le a nemzeti nyelvben, különösen azok egyes szócsaládjaiban. A „*gyökér alja*" gondolat – amely Kresznericset valósággal megbabonázta – alapján összeállított szótár Herder szerint „nemcsak egy ország gondolkodásmódját, irodalmi szókészletét tartalmazná („Denkart und Literatur des Landes"), hanem fáklyaként világítana be az emberi lélek homályos tájaira („in die dunkle Gegend der menschlichten Seele"), és új adalékot szolgáltatna a nyelv eredetének induktív bizonyításához („eine immer vollstandigere Induktion des Beweises von der menschlichkeit des Ursprungs der Sprache") (Herder: Abhandlung über den Ursprung der Sprache).

De igény mutatkozott a gyökérrendű szótár készítésére a kor hazai literátorai körében is. Ők ugyanis egy ilyen munkától a nyelvújító mozgalom túlzásainak visszaszorítását is várták. Ahogyan a csöngei Lévai László– aki Kresznericcsel személyes kapcsolatban is állt – írja: „Halhatatlan érdemet szerezne magának a' Tudós Hazafi, a' ki az illyen nyelvbeli pöröknek elhárítására 's eligazítására olyan Szótárt készítene, mellyben minden szók a' magok törzsök szavaikból származtatnának, melly több tudósainktól megvizsgáltatván, a' Nemzet helybe hagyását is bizonyosan megnyerné, és az ujjoncz faragásbeli szabadságának véget vetne" (Idézi Tóth 1998: 65).

A válogatás és elrendezés elvei

Kresznerics tehát ilyen okok miatt szakított a hagyományos szótárírói módszerrel. A szótár „Bé-vezetésében" bíráló megjegyzéssel illeti elődeit: „a' kik eddig Magyar Szótárokat írtak csupa bötü-rendet követtek, alkalmatlant magoknak az írásra ... alkalmatlant másoknak az olvasásra, úgy hogy semmi gyönyörűség nem volna az illyen Szó-tárok' olvasásában, haszon keresés, és csak szükségből üttetnének föl" (Kresznerics 1831: I.)

Mai használói szemmel nézve tehát pontosan azt rója fel a betűrendes szótárak hiányosságaként, ami valójában funkciójukká vált: a hasznosságot, gyors adatkeresést.

Kresznerics szótárát szándékoltan „Oktatónak" szánta: „mivel természeti renddel vagyon előadva, és ... ez a' rend leg alkalmatosb az oktatásra" (Kresznerics 1831: I.)

S hogy mit ért „természeti rend" alatt, azt rögtön precízen definiálja is:" ki keresni mi való előbb, mi miből és hogyan ered, mint nevekedik, szaporodik, mint ágozik el, szóval előbb meg kellett ismértetni a gyökér-szavakat, és a' mik ugyan azon egy gyökérből származnak, azon egy gyökér alatt elő adni, nem szanaszét, nem szétszórva" (Kresznerics 1831: I.)

A szótár hiányosságát és nehézkességét a mai használó számára pontosan ez az elrendezés adja: bizonyos szavak – főleg az esetenkénti helytelen eredeztetés miatt – a „gyökerek" mechanikus betűrendje ellenére is „eltévednek", elvesznek a szótárban (pl. az „alsó" szó az „al-" gyökérhez kapcsolódva előbbre kerül, mint az „alma").

Pedig a szótár hatalmas mennyiségű anyagot tartalmaz. Gáldi becslése – laponként átlagosan 120 adat – alapján kb. 80000 szócikk lehet Kresznerics kézikönyvében. Az anyag gyűjtésében, válogatásában Gáldi szavaival élve a szerzőt „hazafias érzés", ugyanakkor „kritikai szellem" vezette. A „racionalista kutatószellem" pedig nemcsak „romantikus hévvel", de „a matematikai pontosság igényével" is párosult.

Ahogy Kresznerics maga is megfogalmazza a „Bé-vezetés"-ben: „a magyar nyelvteremtő Genius" képességét nem úgy lehet helyesen szemléltetni, hogy halomra gyűjtjük a lehetséges származékokat. Szükség van önmérsékletre is: „rántsuk meg a' szabadon eresztett kantárt, és a' józan itéletnek mérő serpenyőjében fontolgassuk meg előbb a fölhozott szót" (Kresznerics 1831: XLI).

A korabeli magyar újítók, Gyarmathi és Kalmár túlzásaival (egy magyar szóból 3076-ot lehet „gyártani") szemben pedig éppen Adelung, Herder és Voltaire nézeteit idézi.

Kresznerics szótározási kritériumai elsősorban stilisztikai-esztétikai jellegűek, s a korban szokatlan tudományos precízséggel a következő feltételeknek felelteti meg adatait: „kinél, hol és micsoda értelemben fordul elő" (Kresznerics 1831: XVII).

A szótár anyagának forrásai

Kresznerics célja tehát a szótár megalkotásakor nyilvánvalóan nemcsak saját kora nyelvhasználatának megörökítése lehetett, hanem egy történeti szótár megalkotása is. A szótárba bekerült hatalmas szóanyag sokszínűségéről a feldolgozott forrásmunkák áttekintésével tájékozódhatunk. Gáldi azonban figyelmeztet a hiányosságokra is: „nála egyetlen forrás sincs kimerítően feldolgozva" (Gáldi, 1957: 387). A szerző inkább csak a ritkább szavakat, kifejezéseket gyűjtötte ki olvasmányaiból – amúgy ötletszerűen.

A források egyik fontos típusa az oklevelek anyaga. A legrégebbiek a XIII. századból származnak. (pl. IV. Béla egyik okleveléből idézi az pl. az *„Endre"* személynevet). XIV. századi forrásból származnak pl. *az „ásovány"* és a *„föl vető ágyu"* szavak, XV. századból való érdekesség pl. a *„keresztes pénz"*, a következőből pedig az *„elenkes pénz"* kifejezés.

A későbbi korokból az okleveles adatok aránya a nyomtatott művekből származókhoz képest elenyésző, de pl. a sági plébánia korabeli irataiból még idéz.

A nyomtatott történelmi-vallási forrásanyag viszont rendkívül gazdag. A XV-XVI. századi források arról tanúskodnak, hogy Kresznerics ismerte a korabeli bibliafordításokat: hivatkozik a Bécsi-kódexre *(„szarándokol")*, a Margit-legenda Pray-féle kiadására *(„bé feketézi")*.

A XVI. századi anyagban már szótárt is találhatunk forrásként: Calepinus magyar értelmezésekkel ellátott 1585-i kiadását *(„apród", „árnyék-szék")*. De gyakran idézi pl. Heltai Cronicáját *(„ajándék", „asszonyálkodni")*, vagy Pesti Gábor Fabuláit *(„ajándéka")*.

A XVII. századi forrásokat a nagy szótárak jellemzik. Ahogy Kresznerics írja: „Meg van az én munkámban Molnár Albertnek is egész Magyar Szótára, Párispápainak is egész szótára" (Kresznerics 1831: XLIX.). A kor jeles képviselői közül főként Pázmány nyelvét – Kalauzát, egyházi beszédeit, leveleit – tanulmányozta.

A század világi irodalmi forrásai viszont sajnos elég szűkösek: megemlíti néhány helyen a szótár Apáczai Csere János Enciklopédiáját, valamint Lippai János munkáit (Pozsonyi kert, gyümölcsös kert, Veteményes kert). Ismerte Kresznerics Zrínyi műveit

(„billikom"), de Gyöngyösit is idézi *(„balság", „kurtán")*. A XVIII. századi szépírók közül pl. Mikes Kelemen, Faludi Ferenc és Rájnis József műveit fedezhetjük fel a hivatkozásokban.

A könyveken kívül származnak adatok kalendáriumokból *(„polyhos", „hódara")*, újságokból, folyóiratokból (pl. Hazai Tudósítások, Hasznos Mulatságok, Tudományos Gyűjtemény, Mindenes Gyűjtemény, Erdélyi Múzeum, Magyar Hírmondó), de az élőbeszédből is *(„Hallottam Sághon...")*

A nyelvújítás eredményei, s a mozgalom képviselői közül csak elvétve szerepelnek alkotók, fordulnak elő kifejezések. Elszórtan fedezhető fel Kazinczy, Bessenyei, Csokonai vagy Kisfaludy neve a források között.

Ahogy Tóth megjegyzi: „Ebből a korból elsősorban csak azokat a szavakat fogadja el, amelyeket már Baróti Szabó Dávid és Sándor István már szentesített. Kresznericset mégsem kell ortológusnak tekintenünk; mint láttuk, a mértékletes, a nyelv szellemének megfelelő újítást elfogadja" (Tóth 1993: 545).

A források elemzése során Gáldi is felfigyelt arra, hogy a gazdag nyelvi anyagból meglepő módon hiányzik az „új magyar irodalom". Pedig Kresznerics könyvtárában megvoltak Bessenyei György, Virág Benedek, Báróczi Sándor művei, s az Analecta is tartalmaz kivonatokat belőlük.

Mi lehet hát az oka a jelenségnek? Tóth szerint nem valószínű, hogy a fiatalon szabadelvű nézeteket valló Kresznerics öregkorára tudatosan száműzte volna a „kortárs írókat", írásokat a szótárból. Ellentmond ennek a feltételezésnek az is, hogy a „Bé-vezetés" éppen Herderre és Voltaire-re hivatkozik. A kiadást segítő-szervező Zádor-Stettner György pedig – a magyar irodalom támogatójaként – biztosan nem kívánta a forrásanyag megrostálását.

Gáldi végül az alábbi következtetésre jut: „Kresznerics annyira elmerült – Révai történeti szemlélete nyomán és sejthetőleg Fábsich hatására – a régi magyar nyelv szépségének összegyűjtésében, hogy ezen régebbi források mellett a modern magyar nyelv kissé háttérbe szorult" (Gáldi 1957: 393).

Kresznerics felfogását befolyásolhatták továbbá Verseghynek a korabeli irodalmi nyelv kiforratlanságáról szóló nézetei is.

Az a tény, hogy a szótáríró a korabeli szépirodalom műveit nem használta fel még nagyobb gondossággal, s Márton szótárából sem merített, mindenképpen hiányossága a „gyökerésző" szótárnak, de azért az adattár jól felhasználható kézikönyv volt már a saját korában is.

A szótár felépítése

„Bé-vezetés" – Kresznerics grammmatikája

A szócikkek elé szerkesztett fejezetet a szerző tulajdonképpen grammatikai összefoglalásként szánta.

Elsőként a szótár szokatlan felépítésére adja meg a magyarázatot, s tisztázza az általa használt alaktani terminológia alapfogalmainak jelentését.

Megállapítja: „ ... az egész Magyar nyelvnek tudománya ezen gyökér-, és rag-szóknak ismeretében fekszik, és azon igen rövid, és egyszerű Törvényekben, mellyeket a' nyelv' Geniussa a' szóragasztásban követ, és mellyeket már a' véle való élés, és szokás meg állapított, föl szentöltt" (Kresznerics 1831: I).

A „szokás" és a használat kritériuma természetesen nem véletlen a nyelvújítás korában!

A „gyökér-szavak" definíciójában megjegyzi, hogy a magyar nyelvben „könnyű őket kinyomozni", mert „a' gyökér-szavak nálunk egy tagnak ... jobbára jelentők, és mivel a' Magyar nyelvben elő-ragok (praefixa) nincsenek, akár melly szónak elején könnyen föl találhatók" (Kresznerics 1831: I.).

Természetesen Kresznericsnek lesznek tévedései a gyökerek fellelésében (pl. a „*berek-nye*"- berkenye – a „*szok-nya*" mintájára).

„Rag"-nak tekinti az „apró szócskákat ... mivel a' gyökér-szóhoz RAG-adnak"

(Kresznerics 1831: I), ugyanakkor azt is megjegyzi: „Mások ragasztékoknak hívják. Nem ellenzem, de nekem a' rövidebb szó jobban tetszik" (Kresznerics 1831: I). Kresznerics tehát ösztönös nyelvérzékkel dönt az egyszerűbb, s ma is használatos szakszó mellett.

A „Rag-szók" közül szándéka szerint tehát csak az új lexémát alkotókat (képzőket) keresné ki, „mellyeket egy Szótár-írónak használni kell, azokat t.i leg inkabb, mellyek az anya-szót nem hagyják meg a' maga nemében, hanem által változtatják p.o. a' fő-névből más fő-nevet, vagy társ-nevet, vagy határozót tesznek" (Kresznerics 1831: I).

A szófajváltást tekinti tehát a „Rag-szók" elsődleges kritériumának, azonban itt is találunk következetlenségeket. Szép számmal akadnak a felsorolásban határozóragok (*-kor, -szor/szer/ször, -úl/ül, -ig, -ért, -ra/re, -á/é, -tól/től, -on/en/ön, -hoz/hez/höz, -an /en/on)*, de névszójelek is *(-abb/obb/ebb/öbb, -é, -ik)*.

A „Rag-ok" alaktanát vizsgálva láthatjuk, hogy a szótáríró az előhangzós szemléletet képviseli. A toldalékok kapcsolódási rendszerét a bevezető rész végén négy „Rag-táblába" foglalja össze.

A morfológiai összefoglalásból egyúttal kirajzolódik a Kresznerics által használt szófaji rendszer is:

Fő-nevek

Társ-nevek (köztük a Szám-nevek)

Igék (Ige - Határozók)

Határozók, és a' Beszédnek egyéb részei

Kresznerics a szófaji rendszer központi elemének a Fő-nevet tekinti. A Társ-nevek (melléknevek) alfajának tekinti a Szám-neveket (akár ma a Magyar Grammatika), az igekötők (Ige-Határozók) pedig az Igék csoportjába kerülnek besorolásra. A Határozók és a' beszédnek egyéb részei elnevezésű szófajcsoportban pedig a módosítószókra és indulatszókra találhatunk példákat.

Az igenévképzőket is szerepelteti a szófaji rendszerű rag-táblákban. (Kivéve a főnévi igenév képzését, amelyet csupán egy későbbi fejezetben, a Szó-ragasztás törvényeire hozza fel példaként).

Igéből Társ-nevet szülnek: *-andó/endő, -ott/ett/ött, -ó/ő*

Igéből Határozót szülnek: *-va/ve*

A Rag-ok számbavétele közben etimológiai–nyelvhelyességi, helyesírási észrevételeket is tesz. Állításának bizonyítására Adelung szótárát hívja segítségül.

Pl. a „fosztó rag" (*-talan/telen*) kapcsán megjegyzi: „Ha a' szó magán hangzóra végződik, akkor a' ragnak első magán hangzóját ki lehet hagyni, minthogy a ki mondás igen lágy lenne."

A „*-van/ven*" a' Számnevek' ragja" eredeztetésére összehasonlító–nyelvészeti példákat is bizonyítékul hoz: „Ez a' ragzás módja nagy Régiségre mutat, olly régiségre, midőn még az egy űgyű népek VON' ásokkal számláltak ... egy egy vonás mind a' két Kéznek újjait, az az tizet tévén. Ezen észre vétel világosságot hoz több nyelvekre is" (Kresznerics 1831: X).

Nyelvhelyességi kérdésekben is állást foglal: „FÖL és nem FEL kell írni. Igy irta Calepinus, így Molnár Albert, így a több régiek, így ejtik most is a Dunán túl, de így is kell ejteni, mert másként az értelemzavarodást el nem kerülhetjük"(Kresznerics 1831: XVIII).

„Téritsük tehát vissza az értelmességet, a' mit az utóbbi üdőben el harapozott Tótos ki mondás tévelyedésbe hozott, annyival is inkáb, hogy nyelvünkben fölötte sok az 'e' ". (Kresznerics 1831: XVIII).

A vita eldöntésében Kresznerics szerint tehát nemcsak a tudósok javaslata, de a hagyomány, az élő nyelvhasználat és a jóhangzás is érvként szerepel.

Hasonló indokőkat említ egy helyesírási kérdés kapcsán: „Igen, hajlandó vagyok arra, hogy így írjuk ÖSZSZE és nem ÖSZVE." (Kresznerics 1831: XIX). Érvként hozza fel a Tiszti Szótár összeállítóinak javaslatát és az analógiát (a' hasonlók egyezése"). Ugyanakkor a záró gondolatban már a megfontolt, tudós elme nyitottsága is megnyilvánul: „Azonban ezt az újítást még én nem kezdem el, ha a' nagyobb rész akarja, engem is, mint akarót föl hozhatnak." (Kresznerics 1831: XIX).

Az *Ige-határozók* (igekötők) helyesírási és használati szabályait a szófaji funkcióból vezeti le, közben szórendi és mondattani megállapításokat is tesz: „az Ige-határozók csak az igének értelmét kötik le bizonyos tárgyra, egyébaránt se magokban változást az ige miatt nem szenvednek, sem az igékben változást nem okoznak" (Kresznerics 1831: XIX).

A „deákkal" szembeállítva a magyarban a különírás mellett érvel, hiszen ez a szófaj nyelvünkben gyakran távol kerül az igétől. Kivételként említi a belőlük származtatott fő- vagy társ-neveket, ahol mindig az ige elé kerül az „*Ige-határozó*". Itt kötőjeles írásmódot javasol a szerző. A tőle megszokott rugalmasság itt is felfedezhető: „A' ki pedig éppen öszve írná, azt sem ellenezném teljességgel." (Kresznerics 1831: XX).

A „szó-ragasztás" törvényei

A fejezetben a szótáríró – elsősorban morfonológiai – törvényszerűségeket keres a morfémák kapcsolódására, közben az általa feltételezett tőtípusok rendszere is kirajzolódik. A magyarázatok kiindulópontja nála minden esetben a már említett előhangzós elmélet: „... ezen Ragok magokban is bizonyos változást szenvednek, a' szóban is, amellyhez ragasztatnak változást okoznak. Ezen változások' csinnyát ki kémleleni, és bizonyos törvényekbe szedni, volt a' harmadik fő gondom" (Kresznerics 1831: XXII).

Az általa felállított öt törvény felsorolása előtti fejezetben tulajdonképpen az illeszkedés törvényszerűségeire keresi a magyarázatot, megállapítva azt, hogy az említett változások kulcsa a magánhangzók természetében rejlik.

A magánhangzók rendszere az alábbiak szerint rajzolódik ki:

Vastag magán hangzók: *a, á, o, ó, u, ú*

Vékonyak: *e, ö, ő, ü, ű,*

Visétók: *é, i, í*

Mint látható Kresznerics helyesen csoportosította a mély magánhangzókat, a *„vastag"* elnevezéssel utalva azok stílushatására, hangzására. A magas magánhangzók elnevezései is hasonló alapúak, ilyetén osztályozásukat azonban a mai nyelvtudomány már meghaladta.

A *„szó-ragasztás"* törvényelt valójában Kresznerics szerint az *„anya-szó"* (szótő, ld. a későbbiekben) utolsó magánhangzója, a *„RAG-VEZÉR"* szabályozza.(A hangrend fogalmát, szerepét tehát nem ismeri/használja.) Helyes a felismerése, hogy a magyarban egyedüliként az *'i'* hang nem mindig „a' maga felekezetéből tesz magán hangzót a több változást szenvedő ragban", bár a palatális – veláris *„i"* szembenállást nem nevezi néven, s kettősség okát sem keresi.

A ragváltozatokat pedig így rendszerezi: „a' visétó Ragok egyszerűek és semmi változást nem szenvednek ... a' hosszú magán hangzón vagy mással hangzón kezdődő Ragok két változatúak ... a' rövid magán hangzón kezdődő Ragok, ki kettő, ki három, ki négy változatu" (Kresznerics 1831: XXIII.)

Az **I. törvény** az egyszerű **Ragok**ról szól, **melyek magánhangzója „visétó"** *(é, i)*

Két toldalék alternatív alakváltozatait említi *(-it/ét, -int/ént)*, véleménye szerint „ezt a szabadságot meg lehet engedni, mert mind a' kettő visétó" (Kresznerics 1831: XXIII) (látható, hogy Kresznerics magában a terminológiában is a második, ma már nem köznyelvi alakot használja). Utal az –it/jt alakváltozatokra is, de a köztük lévő kapcsolatra nem keresi a – nyelvtörténeti – magyarázatot.

Megállapítja, hogy ezek a ragok önmaguk nem változnak, de az „anya-szóban némelly változásokat okoznak." (Kresznerics 1831: XIII.)

A szótőben („anya-szó"- ban) végbemenő változással határozza meg a tővégi időtartamot változtató (hangzónyújtó) névszótöveket: véleménye szerint a magánhangzóra végződő tövet az előhangzós toldalék „meg élesíti".

Álláspontja szerint az „I-rag ... a' leg nagyobbik Liber Báró a' Ragok között, és leg toleránsabb, mindazonáltal egy kevés rontó erő még is van benne" (pl. *„erdő-erdei"* - hangszínt és időtartamot vált), „bötüt ugrat" *(„lélek-lelki"* – hangzóhiányos), hézagot tölt (*hó-havi* –v tövű). A tőtípusokban végbemenő változásokat tehát felismeri, bár a mai elnevezést nem használja.

Kresznerics tehát a változások „csinnyát" a „Ragoknak" tulajdonítja, más magyarázatot a tőbeli változásokra nem keres.

A **II. törvény „A' két változatu Ragok"**-hoz kapcsolódik. Ezek „három rendbéliek: Mással hangzón, hoszszú magán hangzón, és rövid magán hangzón kezdődők" (Kresznerics 1831: XXIV.)

Kresznerics szerint, ha az „anya-szó" rövid a-, e-, o-ra végződik, akkor azokat a mássalhangzóval kezdődő ragok „megélesítik". A példaszavak között azonban csak birtokos személyjeles alakokat sorol fel *(„várába", „örömébe")*. Utal a több mássalhangzóra végződő tövek toldalékos alakjaiban megjelenő kötőhangra *(„tartomány")*, valamint a *val/vel, -van/ven* (valószínűleg mozzanatos igenévképzőként!), *-vá/vé* írásban jelölt teljes hasonulására is.

A **III.-IV. törvény** a **három,** illetve **négy alakváltozatú toldalékok** kapcsolódásáról szól. Ez utóbbiba – szintén az előhangzós elmélet alapján - tartoznak az *„-abb /obb/ebb/öbb"*típusú alakok, sőt „némellyek ezen Ragból öt változatút, vagy ... öt ágút csinálnak...mellyet ők egy két böketű jellel tesznék ki" (Kresznerics 1831: XXXVIII). A szótáríró itt valójában a zárt – nyílt e kettősségére utal, de rögtön el is veti az ötletet, hiszen az említet jel (ë) „még nem kapott polgári just" (XXVIII).

Az **V. törvény** a **„ragzati hézag".** Ennek első két szabálya tulajdonképpen a magánhangzóra végződő, egyalakú és a tővégi időtartamot változtató névszótövek kialakulását magyarázza –sajátosan – az előhangzós szemlélettel: ha „mind a' két magán hangzó rövid és megegyező, mint *aa ee,oo, öö*... akkor a' Ragzatban a' két rövid egy hoszszú leszsz." (Kresznerics 1831: XXX).

„ha ... a magán hangzók közül az első már magában is hoszszú ... akkor közönségesen a' következő rövid magán hangzó ugrik ki." (Kresznerics 1831: XXX).

A harmadik szabály valójában a **hiátustörvény** sajátos megfogalmazása: felismeri, hogy ilyenkor *h-, v-, -j-* hanggal bővülnek a szóalakok, de sajátos okfejtést ad arról, hogy a *v-* pl. mikor hézagtöltő, és mikor „a' gyökér-szóhoz tartozandó". „Az előbbi esetben az előtte álló magánhangzót megrövidíti, az utóbbinál viszont „hosszan ejtetik ". Kresznerics érvelése már csak a helyesírás következetlensége miatt sem helytálló. (Pl. *„Hí, Hivás, Hivat, Hivatal, Hivó"*)

Érdekes megjegyezni, hogy a szótáríró – ha a sajátjában nem is – más munkájában a k felismeri a következetlenségeket. (pl. Pázmánt idézve: *„esküés"*, de *„árulójájul"*!)

Kresznerics a felsorolt öt törvénynek rendkívüli jelentőséget tulajdonít: „ ... az egész nyelvek alkotmányát is bizton bátran reá lehet építeni; ki vevén némelly Törvény-

szegő szókat, mellyek minden nyelvben (bár melly műveltt legyen is az) találtatnak" (Kresznerics 1831: XXXI).

A szótáríró – bár nem „Nyelv-író" – felismeri a grammatika különböző területeinek (morfológia, hangtan) összefüggéseit.

A nyelvi viták eldöntésére végezetül a Révai által megfogalmazott feltételeket idézi: „A' szokást, a' hasonlók' egyezését (Analogia), a' szó' eredetét (Etymologia) és a' szebb hangzatot (Euphonia)" (Kresznerics 1831: XXXI).

Ezeken kívül saját maga is megfogalmaz még két törvényt: "a' ki mondás könynyebbségét és az értélmességet" (Kresznerics 1831: XXXI).

Az elsőben a mássalhangzóval kezdődő „Ragok" előtti kötőhangra utal, de itt tér ki az írásban jelölt és jelöletlen teljes, valamint a részleges hasonulás eseteire is. *(„ev-vel-ezzel", „vízzé", „azonban", „község")*. Felsorolja a tő belseji időtartamot változtató névszótöveket is *(„kerék-kerekes")*.

Hangzótoldásra is hoz példát: a szó eleji bontóhang a jövevényszavakban *(„iskola")*, de az ősi „ALM.ELM" toldalékban is.(hatalom, fejedelem). Szorosan ehhez kapcsolódik a **„Bötü-ugratás törvénye".** A felsorolásban a hangzóhiányos névszótövek szerepelnek: *(„hatalom – hatalmas", „átok – átkoz")*. Kiemeli, hogy „hasonlító ragokban" (fokjel) az *sz, z* végű szótőhöz járulva is ki lehet „ugratni" a magánhangzót *(„kedvesb, okosb")*. Hasonlóan az „ösz-nevekhez", ha két „egyenlő magán hangzó jön öszve" (Kresznerics 1831: XXXV.) *(gazd'aszszony", „tudn'ilik")*.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Kresznerics felismeri a legfontosabb tőtípusokat, bár meg nem nevezi őket. (A tőtípusok ma használatos terminológiával történő megnevezése saját kiegészítésem.)

A szótáríró utolsó törvénye, az **„Értelmesség"** a homonímia és a több jelentésű szavak problematikáját dolgozza fel. Szerinte „Semmi az értelmességet jobban meg nem zavarja, mint az, ha azon egy szónak több értelme vagyon. Ez a' rideg szókban mint egy el kerülhetetlen, de a' származékaikban elejét lehet venni, vette is a' Nyelv ' géniusa" (Kresznerics 1831: XXXV).

A „génius" erejének bizonyságára sorolja fel a homonímiát feloldó alakpárokat: *„Ára-Árja", „Foga-Fogja", „Tiszte-Tisztje"*.

A fejezetet Kresznerics a nyelv életébe való beavatkozásról vallott nézeteivel zárja. A tőle megszokott önmérséklettel, kiegyensúlyozottsággal foglal állást, s óv a túlzásoktól:

„... egy nemzetnek élő nyelvét nem lehet, de nem is illik, olly szoros korlátok közé rekeszteni, hogy, mintegy másod Prometheus, le bilincselve lévén bővebb ki fejtését, 's virágzóbb állapotját ne is remélhesse. Kell illendő szabadságot engedni a' nyelv' járásának. Lehet okkal móddal ujitani is ... Sok idétlen buzgó el hiteti magával, hogy ha úgy nem beszélünk, mint ő Kegyelmek akarják, el vész a' Nyelv. Ezek mellől mosolygással múllyunk el." (Kresznerics 1831: XXXIX.)

„A' Szó-tárom el rendelése"

Elsőként Kresznerics „bötü-rend"-je szerepel a fejezetben:

A, Á, Be, Cze, CSe, De, E, É, eF, Ge, GYe, Ha, I, Í, Je, Ká, eL, eLY, eM, eN, eNY, O, Ó, Ö, Ő,Pe, eR, eS, ZSe(!), SZe(!), TYe, U, Ú, Ü, Ű, Ve, Ze

Az alaktani – morfológiai alapfogalmak meghatározásakor metaforikus elnevezésekkel él: „Gyökér-szó"-nak nevezi a mai értelemben vett abszolút tövet: "akár mellyik szó is, ha minden hozzá járultt ragjaitól le fosztatik, a' gyökerét tünteti elő" (Kresznerics 1831: XXXIX).

Megállapítja továbbá, hogy a magyarban „minden szó hátulrul nevekedik", s „minden igaz Magyar Gyökér-szó egy tagú"(Kresznerics 1831: XXXIX).

A relatív töveknek több csoportját különbözteti meg: „Ha a' gyökér-szó már egy nevekedést föl vett Törzsök-szónak nevezem ..., minthogy a' Törzsök a' Gyökérből nevekedik ki." (Kresznerics 1831: XXXIX). Ezeket „nagy bötükkel külömböztettem ki a ' Szó-táromban, minthogy a' többiek ezekből nevekednek, ezekből ágoznak el." (Kresznerics 1831: XXXIX).

Ugyanakkor egy másik szakkifejezést is alkalmaz: „ ezen szóval is élek ANYA-szó ... akár hány tagu lészen az, ha ahhoz valamelly ragot akarok függeszteni" (Kresznerics 1831: XXXIX).

A toldalékos szóalakot „RAGZAT"-nak nevezi el – a MAGZAT szó mintájára. Helyesen ítéli meg, hogy egy szó lehet „anya-szó", ugyanakkor „ragzat" is: „Anya-szó, ha úgy tekéntem, mint a' mellyhez más ragot akarok még függeszteni; Ragzat, ha úgy tekéntem, mint a' mellyhez már a' ragot hozzá függesztettem" (Kresznerics 1831: XXXIX).

Állást foglal az improduktív tövek („néma" vagy „holtt gyökerek") kérdéséről. Érvelése a mai fiktív/passzív tő megközelítésekre emlékeztet: „ ... ha a ' gyökér-szónak magán véve most értelme nincs, és véle, mint jelentővel magán nem élünk, hanem csak

a' származékaiban, néma gyökereknek mondatik p.o. pír, vír,vör...ez illyen gyökereket nem akartam holtt gyökereknek nevezni, mert hiszen élnek a' származékaikban, sőt meg lehet az is, hogy ez illyen néma gyökerek még valaha meg is szólamlanak" (Kresznerics 1831: XXXIX).

Az „elnémulás" kapcsán ma is helytálló fejtegetésbe kezd a szókészlet változásának okairól, irányairól, az alapszókincs és a jövevényszavak kapcsolatáról. „A nemzetnek viszontagságai, más nemzetek közé jutása, hadakozása, uj találmányai,a' kereskedés, valamint idegen portékákat, úgy új szókat is hoz a' nemzet' kebelébe, felejteti a' régieket, kivált azokat, mellyekre kevesebb szüksége van, és így ritkábban fordulnak elő, mert a' mellyekre mindennapi szükségünk vagyon, bátran el mondhatjuk, hogy azokat még első fészkéből hozta nemzetünk, minthogy a' mindennapi vele élés miatt nem lehetett oka a felejtésre" (Kresznerics 1831: XL).

Az alapszókincsbe sorolja a testrészek neveit, s itt tesz említést néhány rendhagyó igetőről (az sz-es és v-s,valamint az n-es változatúakról). A típusok felismerésén túl eredetükre, viselkedésükre nem tud megfelelő magyarázatot – le is mond erről: „az ilylyen esetekben nem vesződtem én a' veszett gyökerekkel, hanem a leg közelebbi törzsök-gyökereit állítottam elő, 's tettem ki czégerül mint: *vagy, megy, tesz, vesz, lesz* 's a't" (Kresznerics 1831: XL).

A grammatikai összefoglalás további részében kitér szótárszerkesztői módszerére: „négy Rag-táblát készítettem, mellyeket ím közlök is A Bé-vezetés' végén ... midőn ezeken a' Rag-táblákon körül hordozám az anya-szót, gyakran olly származatait leltem fel, melllyek semmi Szó-tárban nincsenek még föl jegyezve ... ajánlom is ezen Rag-táblákat haszon-vételül mind azoknak, kinek, az én utamon indulni kedvek leszsz." (Kresznerics 1831: XLVI).

Külön fejezetek foglalkoznak az „ösz-nevek" („öszve-tett" nevek vagy „jármas nevek") és a „hang-igék" tulajdonságaival.

A „jármas nevek" és „Ragzatok" elkülönítésére a „ragasztás szabályait" veszi sorra, bizonyításul megállapítva, hogy azok hangtani következményei az utóbbiakban érvényesülnek, az „ösz-nevek"-ben viszont nem.

A hangutánzó szavakkal kapcsolatban Herder álláspontját képviseli: „A' puszta hangokat is föl fogta a' nyelv' geniusa, s fülre vette, és talán ez volt az első föl találása, mert érzékenységeit, ha figyelmezett, ez érdekelhette leg inkább" (Kresznerics 1831: XLIII).

Megállapítja azt is, hogy „a' puszta hangok közül, magán véve kevés van szokásban, de ige ragokkal megtoldva, igen is sok és nagyon tenyésző." (Kresznerics 1831: XLIII).

A „Ragokat" így nevezi el: „egyszerező" (mozzanatos), „művelő", „műveltető", „gyakorlatos" (gyakorító), „kicsinyező".

A „Nyelv" Géniusának" tenyésző erejéről „paraszt példabeszéd"-et idéz: *„Ki nád között ül, ollyan sípot csinál magának,a'millyen néki tetszik."*

A „Szó-kettőztetés" címszó alatt tárgyalja a valódi szókettőzéseket, de az ikerszavakat („cadencziásan kettőztetik") is. Megjegyzi, hogy az előbbiekkel foglalkozni a „Nyelv-írók" dolga, az utóbbival viszont a szótáríró feladata – mivel „illyenek gyakran elő gördülnek, kivált a' nyájas beszédben". (Kresznerics 1831: XLIV).

Az ikerszavakhoz összehasonlító-nyelvészeti példákat is idéz: „A zsidóban *„TOHU BOHU"*, a németnél *„Dach und Fach"* lappoknál *„kitto kato"*, *„pako lakko"*. De vannak olyanok, mellyek több nyelvekben is elő fordulnak *„hocus pocus"*, *„huj pfuj"*. Ez utóbbival már Pázmán is élt, sőt a' pogán magyarok ... a' Merseburgi ütközet előtt" (Kresznerics 1831: XLV.)

Megemlíti Kresznerics a szállóigéket is, melyek „ha valami moralis értelmet is foglalnak magokban sokkal bölcsösbek, mert könnyebben föl foghatók, mivel rövidek, és mivel változtatva kellemetes ugrást tesznek, szépek is". (Kresznerics 1831: XLV). Pázmány prédikációból közli pl. *„Quae nocent, docent: tanít, a' mi sanyarít - oktat, a' mi szorongat használ, a' mi rongál gyámolít, a' mi szomorít"* (Kresznerics 1831: XLV).

A „Bé-vezetés" zárásában a „gyökér alja" elrendezés előnyeit foglalja össze: „Nálom az egész família egygyütt van ... egy tekéntettel látjuk, mint ágozik, mint terjed rokon értelmekre el ... látjuk, hogyan és miként erednek" (Kresznerics 1831: XLV).

Összefoglalja a gyűjtött anyag forrásait, ismerteti a feldolgozás módszereit: „akár melly könyv kerültt kezeim közé ... szorgalmatosan ki böngéztem belőlök a' még föl nem jegyzett magyar szavainkat ... Föl jegyeztem én nemcsak a munkát, hanem a' paginát (levél-lapot) a' hol azon szó elő fordul" (Kresznerics 1831: XLIX).

S hogy ezt miért tartja szükségesnek, azt a „használói oldalról közelítve" fogalmazza meg – modern, a kontextus fontosságát felismerő – szemlélettel: „föl ütöm a' helyet, ... ki veszem az egész öszve függését, és meg erősödöm a szó értelmében, mert a' szó' értelmét a' beszédbeli öszve függése (contextus orationis) világosítja ki leginkább" (Kresznerics 1831: XLIX).

Fejtegetésében ismét állást foglal a kiegyensúlyozott, túlzásoktól mentes nyelvújítás mellett. Érvként éppen a szavak eredetét, történetiségét hozza fel. „Vannak mások, kik minden szót, a' mit anyai tejjel nem szoptak, vagy a' mit gyermekkorukban dajkájoktul nem hallottak, meg vetnek, 's azt mondják, hogy szokatlan, új szó, most koholták, és a'

ki így beszél, nem igaz Magyar, újító, korcsos ....szájokat jobban bé nem dughajuk, mint, ha meg mutatjuk, hogy azon szókkal már régi ŐS-elejink is éltek" (Kresznerics 1831: XLVIII).

A „Bé-vezetés" zárásaként a jól végzett munka öntudatával szólítja fel folytatásra követőit: „Hazánk" Tudósai! Útat törtem, kövessetek"

Kresznerics grammatikájában kétségkívül több hiányosságot, következetlenséget és tévedést is felfedezhetünk. Már saját korában is kapott bíráló értékítéletet. Horvát István így ír a Tudományos Gyűjtemény 1833. V. kötetének „Könyvvizsgálat" rovatában:

„Hibásak néhol, amiket Szerzőnk a' Ragokról: az az a ragasztékokról előad, bár különben könyve Bé-vezetésének e' része sok haszonvehetőt is foglal magában. Itt Révait sem utol nem érte, sem fölül nem halladta" (idézi Tóth 1998: 67).

A nyelvtani összefoglalás a szótár írójának szándéka szerint sem teljes, vannak kérdések, melyek eldöntését, kifejtését eleve a „Nyelv-írók"-ra – a grammatikusokra – hagyja.

A fejezet valódi értékét talán éppen a grammatikai szabályok leírása között megbúvó nyelvfilozófiai, nyelvhasználati, nyelvtörténeti, stilisztikai fejtegetések adják.

A szócikkek felépítése, típusai

Az első kötet az ötvenlapos „Bé-vezetés" után 349 oldalas szótári részt tartalmaz, a másodikban (amely már a szerző halála után jelent meg) – Szilasy János, a tanítvány nekrológját követően – 344 oldalon keresztül sorakoznak az összegyűjtött szavak, kifejezések.

Ezeket Kresznerics a már említett „gyökérrend" szerint sorolja be: a tovább nem elemezhető „gyökereket" a „Rag-táblákon" végigfuttatva kiválasztja a valóban létező toldalékos alakokat.

Kresznerics a kiemelt „gyökér" után egy bokorba gyűjti nemcsak a képzett, de az összetett szavakat is. Ezeket kiegészíti deákozattal (latin megfelelővel) és – ha van – nyelvtörténeti és tájnyelvi változatokkal, sőt még a gyűjteményében található, kapcsolódó közmondásokkal, szólásokkal is.

A szócikkek tipizálását Tóth (1993) végezte el. Négy fő típust különített el vizsgálódásai során. A legritkább eset, amikor a magyar címszó mellett csupán a „deákozat" szerepel:

ALMANAK. Calendarium

CZÁR. Czarus Russorum

HELYBE. Ad locum

PÁR. Par, unus et alter

SEGÉLLÉS. Adjutorium

Gyakrabban a latin értelmezést valamilyen minősítés is követi (pl. R – régi, t.f.n. – tulajdon főnév stb.), vagy forrásmegnevezéssel egészül ki a szócikk:

ENDRE. T.f.n. Andreas IV Bela' levele

ÍRÓ. Scriptor, scribens. M. A.

Kereken. Rotunde. S. I.

KOMÁDI. MV. Bihar Vben.

POKOL. Infernus, orcus, gehenna tartarus M. A. item lepra

A szócikkek harmadik típusában ezek az adatok a szó régebbi vagy nyelvjárási változataival is bővülnek:

KACSIBA. Horgas, lőcsös lábú Sz. D.

PÁSZTERNÁK. Pastinaca. Moh-répa. Csapó. P. 219.

A legrészletezőbb típusban ezek az adatok kiegészülnek szóeredeztető, néprajzi vagy nyelvtörténeti fejtegetésekkel is. A szócikkek végén pedig az adatok lelőhelye szerepel:

AJAK. Labium. M. A. Ajakon termett, nem szűbül gyökeredzett szó. km.

CSUHA. Tunica, vestis. M. A. Közelebb az ing a' csuhánál. Km. Ulászló' Kincstartója írja: Eadem die (29.)Septemb. 149

HAZUG. Mendax, fallax falsidicus. M. A. Jó fejűnek kell a' hazugnak lenni, hogy mindenütt egyaránt hazudhasson. km.

Hazug napok. Nyári meleg napok, mellyekben a' munkás hamar meg hazudtolja magát,; igéri, hogy más nap el megy dologra, és le szolgálja adósságát, azonban másnap még is oda megy a' hol fizetnek, és innen mondatik: „El jöttek a' hazug napok, v. el jöttek a' hazug hetek"

Már ebből a néhány példából is látható, hogy a feldolgozás mélysége, a szócikkek terjedelme eléggé változatos (esetleges) – attól függően, hogy a szótár írójának éppen mennyi gyűjtött adat állt rendelkezésére az egyes címszavakról.

További következetlenségekre világít rá Gáldi (1957) a szótár egyik „gyökerének" részletes vizsgálatakor. A „*Fa*" kezdetű csoport sajátosságait elemzi. Megállapítja, hogy Kresznerics ide sorolja be a *Fa (arbor)* szóval alkotott kifejezéseken kívül a *fa*-előtagú és a *fa* utótagú összetételeket a *fa* szóval alkotott jelzős szerkezeteket és a belőle képzett szavakat. Sajnos a felsorolást éppen a „túl szigorú" betűrend zilálja össze – helyesebb lett volna a képzett és határozóragos alakokat elkülöníteni. Gáldi megállapítása szerint a frazeológiai rész is „igen tarka". A *fa* utótagú szerkezeteknél pedig az is kiderül, hogy „Kresznerics olykor könnyebbik végéről fogta a munkát: nem szedte össze a MA.-ból vagy PP.-ból válamennyi *-fa* utótagú címszót, hanem egyszerűen átvette Simainak –fa végződésű szavait" (Gáldi 1957: 396).

A kb. 80000 szócikkben bizonyára még számos hibát, következetlenséget is találhatna a vizsgálódó, de ezek módszeres számbavétele legalább olyan nagyszabású munka lenne, mint magának a szótárnak a megalkotása.

A szótár utóélete, helye a szótárirodalomban

Kresznerics szótárát már megjelenésekor élénk érdeklődéssel kísérte a korabeli nyelvtudomány és kritika. Még alig hagyta el a nyomdát az első kötet, Vörösmarty Mihály a Tudományos Gyűjteményben így üdvözölte a munkát: „az Első etymologiai szókönyv írója sok jó gyökeret 's eddig ösmeretlen szót éleszte fel részint hallás után a köz nép nyelvéből, részint szorgalmas olvasás által a' régiség' penészei közűl" (Idézi Tóth 1998: 66)

Horvát István már idézett ismertetőjében a szótárt az ideálishoz mérve sorolta fel annak erényeit, hiányosságait. Az alaktani vizsgálódás bírálata mellett elismerte Kresznerics történelmi érzékét, a források gazdagságát (bár ezek pontos kimutatását hiányolta), a szólások, közmondások, népnyelvi adatok bőségét. Javaslatot tett ezek külön kötetben való kiadására – ez azonban sajnos még máig sem valósult meg.

A Magyar Tudós Társaságnak a szótár jutalmazásakor írt dicsérő mondatai mellé illeszthetjük a volt tanítvány, Szilasy János méltatását: „Ha Révai érdeme a' Grammaticára, Kazinczyé a' szép tollra nézve halhatatlan, illyen Kresznericsé tekintvén a gyökér rendbe szedett szótárt. Nagyobb önáldozattal, gondosabb szorgalommal, csüggetlenebb

fáradsággal a' magyar savakat 's szójárásokat senki nem gyüjtötte." Szilasy 1832: XV-XVII.)

A legnyersebb bírálatot Kresznerics egyik kortársától, Kassai Józseftől kapta, akinek indulatait valószínűleg saját szógyűjteményének „megkésettsége" hozta felszínre, s azt még Kresznerics időközben bekövetkezett halála sem fogta vissza. (A két szerző ugyanis egymásról mit sem tudva állított össze „gyökérrendű" szójegyzéket, de Kresznericsé valamivel előbb jelent meg.) „Ezen szótár sem ítéletesnek, a' vagy Gántsolódónak (ti. criticum Lexiconnak) ingyen sem neveztethetik,mertt semmi szónak a' gyök-erét nem mutogatja nem fejtegeti: valjon tős gyök-ere magyar szó e, a' vagy más nyelvből költsönzött, és tsavarított szó e?" (idézi Tóth, 1998: 67)

A szótár ezen a szélsőséges kritikán kívül csak korrekt bírálatokat kapott – még az utókortól is.

Gáldi László a reformkori szótárirodalmat feldolgozó monográfiájában szintén elismerő szavakkal szól a „gyökerésző" szótárról: „Zádor György és barátai örök hálára kötelezték a magyar nyelvészetet azzal, hogy hozzáférhetővé tették ezt rendkívül gazdag, bár kissé nehezen kezelhető adattárt, amelyhez annyiszor kell folyamodnunk, hiszen sem CzF., sem a Nysz. Nem tette feleslegessé (Gáldi 1957: 408)

Szathmári István Kresznerics szótárának jelentőségét abban látja, hogy Herder nyomán megalkotta a magyar szótárirodalomban addig ismeretlen gyökérrendű szótárt, hatalmas mennyiségű szinkrón és diakrón anyagot dolgozott fel. Forrásanyagában ugyanis a XIII. századtól kezdve találunk nyelvi adatokat, de felhasználta saját korának különböző nyelvi rétegekből származó anyagát is (pl. nyelvjárások, nyelvi újítások, idegen szavak).

Kiemelkedő ezen kívül tudományos jellege, amit a következetesen alkalmazott rendszer és a pontos forrásmegjelölés fémjelez.

„Kresznerics és a mai nyelvtudomány”

Szathmári István ezzel a címmel publikálta a Celldömölkön, 1993. február 13-án elhangzott beszédét. A Nyelvtudományi Társaság nevében értékelte a helyi kötődésű szótáríró munkásságát abból az alkalomból, hogy a Városi könyvtár fennállásának 40. évfordulóján felvette Kresznerics Ferenc nevét.

„A tudománytörténet – ezúttal éppen a nyelvtudománytörténet – ha egy-egy korábban élt nyelvtudósról van szó, egyrészt elhelyezi az illető tudóst a maga korában, és úgy értékeli munkásságát, másrészt a mindenkori ma felől teszi mérlegre: mely eredményei bizonyultak időtállónak, illetőleg hogyan hat a mára munkásságával, jellemével, egész egyéniségével” (Szathmári, 1993: 508)

Értékelése szerint Kresznerics a Magyar Tudós Társaság alakulásakor maga elé tűzött céljaiból minden területen kivette részét. Mindenekelőtt a gyűjtő és rendszerező munkából – szótárárával, amely egyszerre szinkrón és diakrón feldolgozását adta az általa összegyűjtött hatalmas nyelvi anyagnak. De a másik fontos területen, a nyelvet „diadalra juttatni akaró munkálatok”-ban is rész vállalt: grammatikájában magyar terminológiával élt, szótárában megtalálhatjuk a nyelvújítás életképes alkotásait, nyelvhasználatában pedig jelentékeny lépést tett a nyelvi sztenderd felé.

A méltatás szerint a nyelvtudós a mai nyelvtudomány mércéjével mérve is jelentőset alkotott. Munkássága korunk nyelvtudománya felé mutat élőnyelvi gyűjtéseivel, szigorú tudományos eljárásmódjával, hitével a tudományban és műveltségben, valamint népének, anyanyelvének, a nyelvi hagyományoknak tiszteletével és szeretetével. Mindemellett felismeri a nyelv szépségét, esztétikumát is.

Bárczi Géza Kresznerics szótárírói, nyelvészeti munkássága mellett a tudós egyéniségét is kiemelkedőnek tartja:

„Kresznerics Ferenc nemcsak mint nyelvünk rajongó szerelmese, a múlt értékeinek buzgó mentője, a jövő lelkes építője tarthat számot kegyeletünkre, hanem munkájának eredményei, magas tudományos színvonala föltétlenül különös tiszteletet parancsolnak . Tiszteletet parancsol minden iránt érdeklődő szelleme, magas és sokrétű műveltsége; de ahhoz, hogy a maga kitűzte feladatnak oly sikeresen meg tudjon felelni, kellett még valami különös tudományos elhivatottság, filológiai érzék, mely nyilván vele született, egyéniségének fontos összetevője volt, s mellyel kortársai közt úgy kimagaslott” (Bárczi 1966: 379).

Összegzés

Dolgozatomban a Kresznerics Ferencről szóló irodalom feldolgozása és rendezése során a magyar felvilágosodás és reformkor jellegzetes „karriertörténete" bontakozik ki, melyben „a parasztember fia ... a városi polgárok sorába emelkedhetik" (Pintér 1913: 13. Idézi Dobri 1993: 514)

Tehetségének korai felismerése, a szülői odafigyelés, a sokszínű tudást adó iskolák alapozták meg széles körű műveltségét, amely aztán a papi és tanári pályán eltöltött évek bontakozott ki igazán. A „polihisztor-szemlélet" nem volt szokatlan Kresznerics korában, s nyelvészeti érdeklődését sem csak személyes adottsága – szokatlanul jó nyelvérzéke – keltette fel, hanem a korabeli tudomány és kultúra fokozott figyelme a magyar nyelv ügye iránt, hiszen akkoriban nyelvünk változásának talán legintenzívebb korszakát élte.

Kresznerics autodidakta módon sajátította el nyelvtudományi ismereteit, s ismerte meg kora meghatározó jelentőségű nyelvelméleti és –filozófiai irányzatait. Rendkívüli olvasottsága, filológiai szemlélete, s gyűjtőszenvedélye együttesen predesztinálta arra, hogy korának kiemelkedő lexikográfusa legyen.

Legnagyobb vállalkozása, a „gyökerésző" szótár – ha ma már szokatlannak, és használatában nehézkesnek tűnik is –, valamint frazeológiai gyűjteményei saját korának „legmodernebb" nyelvfelfogását tükrözik. A diakrón anyag szerepeltetése pedig nyelvtörténeti jelentőséggel bír – hiányos feldolgozottsága ellenére is.

A Kresznerics által hátrahagyott hatalmas mennyiségű kéziratos anyag kimeríthetetlen lehetőséget adhat még a tudományos kutatás, feldolgozás számára.

Dolgozatom célja ez nem lehetett, de azt talán sikerült bizonyítanom, hogy Kresznerics Ferenc – kortársához, a szintén kemenesaljai kötődésű Berzsenyi Dánielhez hasonlóan – provincialitását leküzdve, korának leghaladóbb szemléletű gondolkodói közé tartozott.

S nemcsak hivatásának élő papként, tudós tanárként, nyelvészként méltó emlékezetünkre, de erkölcsi tartása is példa lehet korunk embere számára. Az őt még személyesen ismerő tanítvány hiteles szavai álljanak itt mementóként:

„Csak illyen eltökélés adhata élte' módjának olly erős alakot, melly sem hizelkedve a' körűlállásokhoz nem simula, sem kétségbe esve a' viszályoktól nem rettege, azokkal tartván, kiket sem a' félelem sem a' remény nem tehet állhatatlan változókká." (Szilasy 1832: XVIII).

* * *

Kresznerics Ferenc emléke ma is él Celldömölkön. Nevét viseli a város könyvtára, ahol állandó könyvkiállítás és Illés Erika helyi szobrászművész Kresznerics-szobra fogadja a látogatót.

S éppen e soroknak az írása közben emlékezett meg a város lakossága koszorúzással egybekötött műsorral a szótáríró halálának 175. évfordulójáról nyughelyénél, az alsósági temetőben.

Felhasznált irodalom

1. Bárczi Géza 1966. Ünnepi beszéde a Kresznerics évfordulón. Magyar Nyelv: 379.

2. Dobri Mária 1993. Kresznerics Ferenc 1766-1832. Vasi Szemle 4: 511-538

3. Gáldi László 1957. Kresznerics Ferenc: Magyar szótár. In: Gáldi László: A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Akadémiai Kiadó. Budapest: 379-409.

4. Heigl István 1993. Kresznerics, a matematikatanár. Vasi Szemle 4: 549-553.

5. Horvát István 1833. Recenziója Kresznerics szótáráról. Tudományos Gyűjtemény. 5. 110-119.

6. Horváth Ferenc 1966. Kresznerics Ferenc (1766-1832). Vasi Szemle 1: 42-55.

7. Kiss Gyula 1958. Vasiak a tudomány szolgálatában. Nyelvtudomány. In: Vas megye. Helytörténeti tanulmányok. Szerk. Horváth Ferenc. Szombathely: 224-240.

8. Kresznerics Ferenc 1836. ... válasza gróf Széchényi Ferencznek Pestről 1807. június 10-én hozzá intézett levelére. Társalkodó 101: 402.

9. Kresznerics Ferenc 1831-1832. Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal. 1-2. kötet, Kiadták A' magyar nyelv és a' szerző néhány barátjai. Budán.

10. Kresznerics Ferenc 1831. Bé-vezetés. In: Kresznerics Ferenc: Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal. 1. kötet. A-K. Kiadták A' magyar nyelv' és a szerző' néhány barátjai . Budán: I-L.

11. Máté Jakab 1997. A 19. századi nyelvtudomány története. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

12. Mészöly Gedeon 1928. Folklore - adalékok Kresznerics Ferenc kézirataiból. 1. rész. Ethnográfia 3-4: 220-223.

13. Mészöly Gedeon 1929. Folklore – adalékok Kresznerics Ferenc kézirataiból. 2. rész. Ethnográfia 1: 59-60.

14. O. Nagy Gábor 1966. Magyar szólások és közmondások. Gondolat. Budapest.

15. O. Nagy Gábor 1977. A magyar frazeológiai kutatások története. Nytud. Ért. 95. Akadémiai Kiadó. Budapest.

16. Pálinkás Géza 1902. Szombathelyi Újság. Karácsonyi melléklet: 1-2.

17. Pintér Jenő 1931. A magyar irodalom története VI. Budapest. (Idézi Dobri 1993)

18. Szathmári István 1993. Kresznerics és a mai nyelvtudomány. Magyar Nyelv: 508-510.

19. Szilasy János 1832. Kresznerics Ferencz' élete. In: Kresznerics Ferenc: Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal. 2. kötet L-Z. Kiadták A' magyar nyelv' és a szerző' néhány barátjai. Budán. 1832: I-XIX.

20. Tóth Péter 1993. A szótáríró Kresznerics. Vasi Szemle 4: 540-548.

21. Tóth Péter 1993/94. Égett tőke fekete ... Kresznerics Ferenc közmondásgyűjteménye elé. Jelentkezünk. 53: 149-163

22. Tóth Péter 1996. A közmondásgyűjtő Kresznerics. Magyar Nyelv. 2: 189-193.

23. Tóth Péter 1998. Kresznerics Ferenc (1766-1832). In: Köbölkuti Katalin (szerk.): Szombathelyi tudós tanárok. BDMK. Szombathely. 39-75.

24. Zongor Ferenc 1967. Kresznerics Ferenc „Sághon hallott" szavainak felkutatásáról. Magyar Nyelvőr 1: 53-59.

25. Zongor Ferenc 1981. Szólások, szólásmondások, közmondások gyűjtése az általános iskolában. Jelentkezünk 36: 148-163.